AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

Güntəkin Nəcəfli

URMİYA BÖLGƏSINDƏ AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIMI (1917-1918)

Bakı – 2017

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına
Tarix Institutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

Layihənin rəhbəri və
ön sözün müəllifi: **Yaqub Mahmudov**
Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü,
Dövlət Mükafatı laureatı

Güntəkin Nəcəfli. Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (1917-1918). *(ATASE sənədləri əsasında).* Bakı: 2017. – 112 s.

ISBN 978-9952-514-05-6

Kitabda 1917-1918-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda, əsasən də Urmiya bölgəsində erməni-aysor xristian hərbi birləşmələri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımlardan bəhs olunur. Əsərdə Türkiyə Cumhuriyəti "Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi"ndən (ATESE) əldə edilmiş sənədlər əsasında 1917-1918-ci illərdə Cənubi Azərbaycan, əsasən də Urmiya bölgəsində ermənilər və digər qüvvələr tərəfindən azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımı öz təsdiqini tapmışdır.

Kitab ermənilərin tarixi saxtalaşdırmaq cəhdlərinə və əsassız ərazi iddialarına tutarlı cavabdır.

Kitab tədqiqatçılar, müəllim və tələbələr, geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2017
© "Elm" nəşriyyatı, 2017

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

təşəbbüsü ilə yazılmışdır.

1918-ci ilin mart-iyul aylarında erməni quldur dəstələri Azərbaycanın demək olar ki, bütün ərazilərində dinc əhaliyə qarşı soyqırımı törətmişlər. Beş ay ərzində 50 mindən çox soydaşımız erməni faşizminin qurbanı olmuşdur. Bakıda, Quba qəzasında, Şamaxıda, Qusarda, İrəvanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda, Lənkəranda, demək olar ki, bütün Azərbaycan torpaqlarında bizə qarşı soyqırımı törədilmişdir.

İLHAM ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

AZƏRBAYCANLILARA QARŞI URMİYA SOYQIRIMINA DAİR YENİ ARXİV SƏNƏDLƏRİ

Güntəkin Nəcəflinin "Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (1917-1918)" *(ATASE-nin sənədləri əsasında)* kitabına

ÖN SÖZ

XIX əsrin II yarısından sonra təşkilatlanmağa başlayan ermənilər Birinci rus inqilabı (1905-1907) dövründə yaranmış şəraitdən istifadə edərək azərbaycanlılara qarşı geniş miqyaslı qanlı aksiyalar törətdilər. 1905-1907-ci illərdə öz mənfur məqsədlərinə nail ola bilməyən ermənilər Birinci Dünya müharibəsindən (1914-1918), Rusiyada baş vermiş fevral inqilabından (1917) və Oktyabr çevrilişindən (1917) istifadə edərək sərsəm "Böyük Ermənistan" ideyalarını bolşevik bayrağı altında gerçəkləşdirmək xəyalına düşdülər. Ermənilər qabaqcadan xüsusi hazırlıq apararaq, düşünülmüş və planlı şəkildə Azərbaycan xalqına, ümumiyyətlə türk-müsəlman əhaliyə, habelə digər xalqlara qarşı kütləvi soyqırım cinayəti həyata keçirdilər.

Azərbaycan xalqı dünyanın ən dəhşətli soyqırımına məruz qalmış xalqlarındandır. Şimali Azərbay-

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

canın əksər bölgələri – *Bakı, Şamaxı, Quba, Qarabağ, Naxçıvan,* Cənubi Azərbaycanın bir çox əraziləri – *Səlmas, Xoy, Qaradağ, Təbriz,* ən əsası *Urmiya bölgəsi, Şərqi Anadolu* və indiki Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazinin böyük bir hissəsi ən əsası *Zəngəzur* və *İrəvan bölgələri* və bu ərazidə yaşayan azərbaycanlılar, o cümlədən bütün türk-müsəlman əhalisi 1917-1921-ci illərdə ermənilərin dünyada analoqu olmayan soyqırımına məruz qalmışdır.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, qeyd olunan problemlə bağlı ölkəmizin arxivlərində saxlanılan bir çox qiymətli sənədlər sovet hakimiyyəti illərində xalqdan gizlədilmiş, Azərbaycan tarixinin ayrı-ayrı dövrləri və problemləri barədə saxta tarix "yaradılmışdır". Bu gün tarix elmi qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də zaman-zaman azərbaycanlıların məruz qaldığı soyqırımı və deportasiyalar, itirdiyimiz torpaqlar haqqında vaxtı ilə təhrif olunmuş tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılaraq ölkə və dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmasıdır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 1998-ci il martın 26-da imzaladığı "Azərbaycanlıların soyqırımı" haqqında fərmanı tariximizin bu qaranlıq səhifələrinə uzun illərdən sonra işıq salan ilk rəsmi hüquqi sənəd kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Ümummili liderin və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

elmə göstərdiyi yüksək qayğını əsas götürən Tarix İnstitutu bu gün nəinki ölkəmizdə, hətta Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, Rusiya, Türkiyə, Hindistan və Gürcüstanın arxiv və kitabxanalarında saxlanılan ilk mənbələri, o cümlədən soyqırımla bağlı sənədlərin Azərbaycana gətirilərək nəşr olunması kimi çox mühüm bir layihəni həyata keçirir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda bu istiqamətdə son dövrlərdə mühüm işlər görülmüş, bir çox kollektiv və monoqrafik tədqiqatlar işıq üzü görmüş, ölkəmizin və müxtəlif xarici ölkələrin arxivlərindən materiallar toplanaraq institutumuza gətirilmiş və sənədlər toplusu şəklində çap olunmuşdur.[1] Bu gün bu iş uğurla davam etməkdədir.

I Dünya müharibəsinin yaratdığı mürəkkəb şəraitdən istifadə edərək ermənilər qonşu xalqların hesabına milli dövlət yaratmaq iddialarını gerçəkləşdirməyə başladılar. Bu sərsəm ideyanın həyata keçirilməsi üçün isə yeganə yol bu ərazilərdə yaşayan yerli əhalinin məhv edilməsi idi. 1918-ci ilin fevral-mart aylarında Cənubi Azərbaycanın Urmiya bölgəsində ermənilərin

---

[1] "Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı". I cild, (Bakı, 2009); "Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. III cild. Xatirələr". Sənədlər toplusu (Bakı, 2010); "Azərbaycan xalqına qarşı 1918-1920-ci illər soyqırımı". II cild, I kitab. Gəncə quberniyası. (Bakı, 2010); "Azərbaycan xalqına qarşı 1918-1920-ci illər soyqırımı" II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. (Bakı, 2010) və s.

azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı bəşər tarixinin ən qanlı cinayətlərindən birini təşkil edir.

"Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (1917-1918)" (ATASE-nin sənədləri əsasında) kitabına daxil olan sənədlər adından göründüyü kimi Ankara şəhərində yerləşən *"Türkiyə Cumhuriyyəti Genelkurmay Askeri Tarix və Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi"ndən (ATASE)* əldə edilmişdir. Həmin sənədlərdə Cənubi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, əsasən də Urmiya bölgəsindəki azərbaycanlı əhaliyə beşikdəki körpələrdən tutmuş ixtiyar qocalara qədər misli görünməmiş qəddarlıqla divan tutulması, kütləvi şəkildə qətliamlar həyata keçirməsi, bir sözlə dinc əhaliyə qarşı erməni-aysor soyqırımları öz təsdiqini tapmışdır.

Güntəkin Nəcəflinin *"Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (1917-1918)" (ATASE-nin sənədləri əsasında)* kitabında Cənubi Azərbaycanda, əsasən də Urmiya bölgəsində erməni-aysor xristian hərbi birləşmələri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımının şərti olaraq mərhələlərə ayrılması kitabda təqdim olunan çoxsaylı faktların oxucular tərəfindən mənimsənilməsini daha da asanlaşdırır.

Müəllif Cənubi Azərbaycanda, əsasən də Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırıma təkan verən amilləri, bu soyqırımın həyata keçirilməsində Böyük dövlətlərin məqsəd və rolunu, Cənu-

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

bi Azərbaycanda, əsasən də Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımın qarşısının alınması üçün Osmanlı ordusunun gördüyü tədbirləri şərti olaraq mərhələlərə ayırmışdır.

1905-1911-ci illər İranda baş verən inqilab zamanı xarici təbəələri qorumaq bəhanəsi ilə 1909-cu ildə Təbrizə girən car Rusiyasının qoşunları tədricən Cənubi Azərbaycanın digər bölgələrini də işğal etdi. Bu vaxtdan etibarən Cənubi Azərbaycanın Osmanlı dövləti ilə olan bütün sərhədləri boyunca rus qoşunları yerləşdirildi. Birinci dünya müharibəsi dövründə Cənubi Azərbaycan ərazisi Rusiya və Osmanlı hərbi qüvvələrinin toqquşma meydanına çevrildi. 1916-ci ildə demək olar ki, bütün Cənubi Azərbaycan ərazisi Rusiya qoşunları tərəfindən işğal olundu. Həmin il Osmanlı dövlətinin Hakkari bölgəsində yaşayan xristian assuriyalılar (aysorlar) Rusiyanın dəstəyinə arxalanaraq öz dövlətinə qarşı qiyam qaldırdılar. Lakin onlar Osmanlı qüvvələrinin qarşısında uzun müddət davam gətirə bilmədilər. Rusiyanın köməyi on minlərlə aysor (yerli əhali onları "cilov" adlandırırdı) öz ailələri ilə birgə Cənubi Azərbaycanın Urmiya və Səlmas bölgəsinə köçürüldü. Çağırılmamış bu ac qonaqların gəlməsi, üstəlik bu hadisənin Birinci dünya müharibəsi şəraitində baş verməsi yerli əhali üçün ağır bir yük idi. Lakin buna baxmayaraq Cənubi Azərbaycan əhalisi onların yaşaması üçün

münasib şərait yaradıb çörək və ocaqlarını onlarla böldü. Lakin cilovlar bu duz-çörəyin qarşılığını ölüm, qan və güllə ilə ödədilər.[2]

Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Rusiya qoşunlarının Şimali İrandan, yəni Cənubi Azərbaycandan geri çəkilməyə başlaması 1917-ci il oktyabr çevrilişi nəticəsində ölkədə başlanan vətəndaş müharibəsi və siyasi qarışıqlıq dövrünə təsadüf edirdi. Belə vəziyyətdə düzəni və birliyi pozulan, hətta təchizatını belə təmin edə bilməyən rus əsgərləri soyğunçuluğa başladı. Onlar keçdikləri bölgələri qarət edərək evləri yandırır əhaliyə ciddi zərər vururdular.

Təəssüf ki, Cənubi Azərbaycan bölgəsində baş verən qanlı hadisələr iri dövlətlərin dəstəyi ilə həyata keçirilirdi. Belə ki, rus qoşunlarının Cənubi Azərbaycandan təxliyə edilməsi ilə eyni zamanda müttəfiq dövlətlər (İngiltərə, Fransa və ABŞ) ***erməni, aysor*** və Cənubi Azərbaycanda qalan ***rus*** qüvvələrdən ibarət ***xristian ordusu*** yaradaraq azərbaycanlılara qarşı ***xaç yürüşü*** həyata keçirdilər.

Rus qoşunlarının İrandan geri çəkilməsi Rusiya işğalı altında olan Cənubi Azərbaycanın müxtəlif bölgə-

---

[2] Bax: Dilməqani T. Çüney Azərbaycan Birinci dünya müharibəsi illərində. (Tərcümə edən və korrektor C.Mirzəyeva). AMEA Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Bakı, 2011, s.4-5.

lərində rus, ingilis, erməni və aysor təhlükəsini daha da artırdı. İngilislər rus qoşunlarının İrandan geri çəkilməsindən sonra bir tərəfdən Urmiya bölgəsindəki erməni və aysorlarla birləşərək Osmanlı Dövlətinin önünü kəsməyi planlayır, digər tərəfdən Tehran-Qəzvin yolu ilə Rəşt bölgəsini, oradan da Xəzər dənizi sahilində yerləşən Ənzəli limanını ələ keçirərək dəniz yolu ilə Bakıya girmək və o dönəmdə şəhəri əllərində saxlayan ermənilərlə birləşərək şəhəri işğal etməyi planlaşdırırdı. Yaranmış əlverişli şəraitdən yararlanan İngiltərə, rus qoşunlarının boşaltdığı bölgəyə ordu çıxarmağa qərar verdi. Bir tərəfdən, Hindistana nəzarət etmək və Bakı neftinin digər müttəfiqlərinin əlinə keçməsinə yol vermək istəməyən İngiltərə Rusiya qoşunlarının geri çəkildiyi bölgələrə dərhal öz hərbi hissələrini yeritdi.

Güntəkin Nəcəflinin ***"Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (1917-1918)" (ATASE-nin sənədləri əsasında)*** kitabında Osmanlı dövlətinin 6-cı firqə komandanlığına göndərdiyi bir teleqramdan bəhs olunur. Həmin teleqramda *Urmiya və Səlmas ətrafına bir rus polkovnikinin komandanlığı altında 1-i erməni, 3-ü aysorlardan ibarət olan 4 piyada taburunun, ayrıca olaraq 5 minədək silahlı erməni və aysor birləşməsinin, 12 dağ batereyası və çox sayda odlu silahın olması* haqqında məlumat verilmişdir. Bundan əlavə, sənəddə Urmiyada erməniləri idarə edən rus, fransız və ingilis zabitlərinin

bir hissəsinin Təbrizə keçməsi, Şərəfxanada (Urmiya gölündə liman – red.) ruslar tərəfindən tərk edilmiş çox sayda hərbi sursat və teleqrafın olması haqqında da məlumat verilmişdir. Təbrizə gələn ingilis və fransız zabitlərinin bir hissəsi isə Culfaya keçmişlər və silahlarını ermənilərə təslim etmişlər.[3]

Digər mənbələrdən alınan məlumata görə, müttəfiqlər rusların əvəzinə azərbaycanlılara və osmanlılara qarşı erməniləri və aysorları silahlandıraraq onlardan 6 batalyon (4 batalyon aysor və 2 batalyon erməni) 4 batareya, 300 nəfərlik süvari dəstə və rus, ingilis, fransız zabitlərinin komandanlığı altında bir pulemyot rotası təşkil etdilər.[4]

Urmiya bölgəsində erməni və aysorları təşkilatlandırma məsələsində ABŞ və Böyük Britaniya konsullıqları birgə fəaliyyətə başlamış, xüsusi hərbiçilərdən ibarət dəstələr yaratmışdır. İranın Osmanlı dövlətindəki səfiri İhtişam Üs Səltənənin ifadəsinə görə[5] ingilislər İrandakı rus qoşunlarının komandanı general Baratovdan rus qoşunlarının daha öncə işğal etdiyi ərazinin ingilislər tərəfindən işğal olunmasına qədər rus qoşunlarının İrandan çəkilməsi üçün yardım etməsini istəmiş-

---

[3] Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Klasör. 1/16, Dosya. 8, Fihrist. 105.

[4] Dilməqani T. Çüney Azərbaycan Birinci..., s.5.

[5] ATASE, K. 1848, D. 99, F. 001-68.

dir. Baratov Rusiyadakı çevrilişdən sonra Urmiyada qalaraq zabit və əsgərlərin hərbi təchizatı ilə məşğul olmuş və bolşeviklərdən qorxduğu üçün öz məyyəti ilə birlikdə ingilis hərbi hissəsində xidmət etmişdir. Baratovun məyyətindəki zabitlər erməni ve aysorların təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmuşdur. Təbriz baş konsulluğunun Xoydan verdiyi xəbərə görə ingilislər artıq Təbrizə və Şərəfxanaya gəlmiş, ermənilər isə Urmiyada təşkilatlanmaq məqsədilə Cəlali tayfasından pul istəmişlər.[6]

Urmiyadan Qara dənizə qədər silahlanan ermənilər isə öz məkrli niyyətlərinə çatmaq üçün rusların xristian təəssübkeşliyi ilə Cənubi Azərbaycan ərazisində yerləşdirilən aysorlardan istifadə edirdilər. Hətta, Anadolu bölgəsindən geri çəkilən rus qoşunlarının tərkibində olan ermənilər də Urmiya bölgəsinə gələrək buradakı erməni və aysorlarla birləşmişdi. Onlar rus ordusuna məxsus silahları ələ keçirərək Urmiya, Səlmas, Xoy və Cənubi Azərbaycanın digər bölgələrində yerli əhaliyə hücum edərək onları məhv etməyə başladılar.[7]

Rus qoşunlarının İranı təxliyə etməsi uzun zaman həm Osmanlı həm də İran torpaqlarında müstəqil dövlət qurmaq məqsədi güdən erməni və aysorların xəyallarının boşa çıxmasına səbəb oldu. 1918-ci ilin əvvəlin-

---

[6] ATASE, K. 1/1, D.151, F. 76.
[7] ATASE, K. 1/16, D.8, F. 105.

dən başlayaraq erməni və aysor silahlı birləşmələrinin Cənubi Azərbaycanda türk-müsəlman əhaliyə qarşı görünməmiş vəhşiliklə həyata keçirdikləri qətliamlar intensivləşdi. *"Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (1917-1918)" (ATASE-nin sənədləri əsasında)* kitabında ilk kütləvi qətliamların 1918-ci il fevralın əvvəllərində **Urmiya şəhərində** birləşmiş xristian ordusu tərəfindən azərbaycanlıların məhv edilməsi ilə başlandığı qeyd olunur. 22 fevral cümə günü Urmiya əhalisinin 3 günlük fasiləsiz olaraq qırğını başlandı. Qırğının 1-ci günü Urmiya şəhərinin **Əsgərxan** məhəlləsi məhv edildi. Xristian ordusu azərbaycanlıların evlərinə hücum edirdilər. Dövrün mənbələrinə əsaslanan Dilməqani bu hadisəni belə təsvir edir: *"Belə bir sürətli və vəhşicəsinə hücumu gözləməyən müsəlmanlar gözlənilmədən yaxalandılar. Onlar evə hücum etdikdən sonra ev sahibini öldürür, evin əşyalarını qarət edir, sonra yandırırdılar"...Urmiyanın **Novgeçər, Yurtşah** və Şəhərin cənub hissəsindəki məhəllələrində yaşayan müsəlmanlarının böyük bir qrupu məhv edildi. Toplarla yandırılan şəhər tamamilə dəyişdi, insanların nalə səslərindən qulaq tutulurdu....*[8]

1918-ci ilin fevral-mart aylarında erməni-aysor birləşmələrindən təşkil olunmuş xristian ordusu Sovuçbulaq bölgəsində geri çəkilən rus qoşunlarının silahla-

---

[8]Bax: Dilməqani T. Çüney Azərbaycan ...., s.117-118.

rını ələ keçirdilər.[9] Silahlanmış dəstələr əsasən Urmiya və Dilman bölgəsində toplanmağa başladılar. Dövrün sənədlərində hətta ingilislərin Alaçatı ətrafında gizli yollardan qatır satın aldıqları və 5000-ə qədər erməni mühacirini Dilman ətrafındakı kəndlərə yerləşdirməsi haqqında da məlumat verilir.[10] Rusiya və Amerika Birləşmiş Ştatları kimi iri dövlətlərin himayəsinə arxalanan erməni-aysor hərbi birləşmələri Urmiya şəhəri ətrafında hərbi mövqe tutaraq, yerli əhalini soyub-talayır, gündüz barışığa vəd versələr də, gecələr şəhərin ayrı-ayrı məhəllələrini yandırıb, viran qoyurdular.

Hətta Van bölgəsindən, Osmanlı hərbi hissələrinin önündən geri çəkilən erməni və aysorlar da Urmiya gölü ətrafında birləşərək yerli türk-müsəlman əhaliyə və Osmanlı qüvvələrinə qarşı vuruşmaq üçün hazırlığa başlamışlar. Bu vəziyyətin qarşısını almaq məqsədilə Osmanlı qüvvələri həm Van bölgəsindən Urmiyaya doğru, həm də Ərbil və Rəvandiz bölgəsindən Cənubi Azərbaycan və Cənubi Qafqaza doğru hərəkətə başlamışdı.

Həmin dəhşətli hadisələr zamanı yüzlərlə günahsız azərbaycanlı vəhşicəsinə qətliam edilmişdir. Soyqırımın baş verdiyi dövrdə yaşayan Əhməd Kəsrəvi hə-

---

[9] ATASE, K. 4334, D. 573A, F. 237-024.

[10] ATASE, K. 1/3, D. 18, F. 22; K.1/1, D 151, F 42.

min hadisələrdə 130 mindən artıq insanın erməni və aysorlardan ibarət xristian qoşunu tərəfindən qətlə yetirildiyini yazır.[11]

Erməni və aysorların Urmiya bölgəsində Azərbaycan türklərini qətl etməsi Osmanlı dövlətinin VI və III ordusuna məxsus hərbi hissələrinin Urmiyaya doğru qərb istiqamətindən hərəkətə başlamasına səbəb oldu. Güntəkin Nəcəflinin *"Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (1917-1918)" (ATASE-nin sənədləri əsasında)* kitabında əldə edilən ATASE sənədləri əsasında bu məsələlər geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Osmanlı Dövləti Urmiya bölgəsində günbə-gün artan erməni və aysorların qanlı fəaliyyətlərini yaxından izləmiş və bu hadisələrin qarşısını almaq üçün görüləcək bütün tədbirləri əsasən VI ordu komandanı Xəlil paşaya həvalə etmişdir.

Xəlil paşanın mərkəzə göndərdiyi teleqramında *"xristian ordusunun Urmiya ətrafına toplanmağa başladıqları, Təbriz üzərindən isə cənub-şərqə - ingilislərin mövqeyinə doğru çəkilməsi xəbəri alınmışdır. Buna görə də Urmiya ətrafında olan ermənilərin qüvvələrini zəiflətmək, IV Nizami odunu yenidən Xoya qədər aparmaq üçün bizim də Təbriz*

---

[11] سید احمد کسروی «تاریخ 18 ساله آذربایجان» چاپ 5، تهران، نشر امیرکبیر، 1350، 919 ص. s.763 (Seyid Əhməd Kəsrəvi."Tarix-e 18 sale Azərbaycan" çap 5, nəşr-e Əmir Kəbir, Tehran 1350, s.919).

istiqamətində hərəkət edərək Xoy -Təbriz yolunu ələ keçirməyimizin münasib olacağı" bildirilirdi.[12]

Xəlil paşanın 22 yanvar 1918-ci il tarixində İkinci Ordu komandanlığına göndərdiyi şifrələnmiş teleqramında[13] Sakkız və Sovuçbulağın rus qoşunları tərəfindən boşaldılmasına dair xəbərlər, bölgədəki erməni və aysorların fəaliyyətinə dair məlumatlar vermişdir. Sənəddə qeyd olunur ki, *"15 dekabr 1917-ci il tarixində İttifaq dövlətləri ilə Rusiya arasında imzalanan sülhün maddəsinə uyğun olaraq ərzaq tədarük edən Şəmdinan ətrafında yerləşən kəndlərimiz ruslar tərəfindən xoş rəftar görsə də, erməni və aysorlar tərəfindən məhv edilmişdir. Canlarını qurtara bilənlərin ifadələrinə görə Urmiyanın cənub tərəfində iki minə qədər erməni və aysor vardır."*

Xəlil paşanın Osmanlı Baş komandanlığına göndərdiyi 5 fevral 1918-ci il tarixli şifrəli teleqramında[14] *"Urmiya yaxınlığındakı erməni və aysorların qüvvələrini darmadağın etmək və şəhərin ələ keçirilməsi üçün görüləcək tədbirlərdə ehtiyatlı olmağa, Urmiyaya olunacaq hücumun bir müddət təxirə salınmasını, buraya daha güclü bir partizan dəstəsi ilə girməyin vacib olduğunu və Van bölgəsindəki III ordunun da köməyə göndərilməsini"* rica etmişdi. Bu

---

[12]ATASE, K. 3632, D.136, F. 026-26A.

[13] ATASE, K. 3632, D.136, F. 003-01.

[14] ATASE, K. 3632, D.136, F. 004.

teleqramın mətnindən Urmiya bölgəsində mövcud olan erməni-aysor birləşmələrinin nə qədər təhlükəli olduğunu izləmək mümkündür.

Urmiya şəhərində baş verən qırğının 2-ci günü gecə yarısı **Çalbaş** və **Dikəli** məhəllələrində top səsləri eşidildi,...günahsız insanların çığırtısı qulaq batırırdı.... Şəhərin mərkəzindəki Hacı Müstəşarın karvansarasına toplanan qatillər küçədən keçən hər kəsi öldürdülər. Xristian ordusunun bir qrupu gecə vaxtı Urmiya qalasından kənarda yerləşən evlərə hücum edib qadın və kişiləri öldürmüş, evləri talan etmiş, gənc qadınları zorlamışlar. Amerika konsulu doktor Şod hökumət binası olan **Çəharbürc** imarətinin Amerika missioner təşkilatına aid olduğunu bəhanə edərək təkidlə binada olan müdafiəçiləri çıxararaq binanı boşaltdırmışdı. Fevralın 25-də atəş ara verdi və 48 saat ərzində müsəlmanlara aid bütün silahlar yığıldı. Əhali öz yaxınlarının meyitləri basdırmağa başladı. Ölülərin sayı o qədər çox idi ki, onları bükməyə kəfən çatışmadı. Cənazələri basdırmaq bir neçə gün çəkdi. Gündə 200-ə qədər cənazəni dəf etmək olurdu.[15] Martın əvvəlləri Urmiya şəhəri xristian ordusu tərəfindən tamamilə ələ keçirildi.

Güntəkin Nəcəflinin *"Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (1917-1918)" (ATASE-nin sənədləri*

---

[15]Bax: Dilməqani T. Çüney Azərbaycan ...., s.119-133.

əsasında) kitabında azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımların Urmiyanın kəndlərində də davam etdiyi qeyd olunur. Müəllif yazır ki, **Çəhirgə** və **Nazlıçay** kəndlərinin əhalisi xristian ordusundan uzaqda yerləşən, möhkəm hasarlarla əhatə olunan **Qəhrəmanlı** kəndinə pənah aparmışdı. Bundan xəbər tutan xristian ordusu martın ortalarından başlayaraq kəndə hücumlar etməyə başladı. Aprelin əvvəlində 2 dağ topu gətirərək **Əlipəncəsi** adlanan dağətəyi mövqedən **Qəhrəmanlı** kəndini top atəşinə tutdular. Günortaya yaxın kənd tamamilə ələ keçirildi. 334 nəfər sakin tamamilə məhv edildi. Kənddə bir nəfər canlı belə qalmadı. İki-üç il bu kəndin şəhidlərinin sümükləri küçələrdə, həyətlərdə, evlərdə düşüb qaldı. [16] Qəhrəmanlı əhalisinə qarşı soyqırımı həyata keçirən xristian ordusu aprelin 5-də qalib kimi Urmiya şəhərinə daxil oldu.

Urmiya yaxınlığında olan digər kənddə - **Əsgərabadda** 1918-ci il may ayının 30-da cümə günü azərbaycanlı əhalinin xristian ordusu tərəfindən qətliamı baş verdi. Günlərdir ki, xristianlar qətliam və qarətləri, müsəlmanların evlərinə od vurmaq, ətraf müsəlman kəndlərinə hücum edərək əhalini vəhşicəsinə qətl və qarət etdilər. Digər kəndlərdəki müsəlmanlar xristianların zülmündən qaçaraq Əsgərabad kəndinə pənah

---

[16]Bax: Dilməqani T. Çüney Azərbaycan ...., s.173-174.

aparmışdı. Əsgərabadın hasarı möhkəm idi. Kənd hər tərəfdən mühasirəyə alındı. 1918-ci il mayın 24-ü şənbə günü xəbər çatır ki, xristianlar Xoya hücum edib. Urmiya, Səlmas, Sulduz və s. yerlərdən kömək etmək üçün əhali toplandı. 1918 il mayın 30-da cümə günü xristianların yaxşı silahlanmış dəstələri Əsgərabada hücuma keçdilər. Səhra toplarının güclü atəşi Əsgərabadın yenilməsinə səbəb oldu. Şücaət və mərdliklə döyüşən müdafiəçilər şəhid oldular. Qala hasarları dağıdıldı. Qala sakinləri bütünlüklə şəhid oldu. Hətta qocalar, qadınlar və uşaqlar da məhv edildi.[17]

Farsdilli müəllif Məhəmməd Təməddon bu hadisəni təsvir edərək yazır: "*Kənd məscidinə pənah aparanlara da rəhm edilmədi. Onları doğram-doğram etməklə öldürdülər. Məscidin içərisindən çölə qan axını cərəyan edirdi. Küçələrdə, yollarda və bağlarda gizlənən müsəlmanların hamısı güllləbaran edildi. Əsgərabad qəbiristanlığa döndü. Onların dəfni üçün insan belə tapılmadı*"[18]

Xəlil paşa 13 fevral 1918-ci il tarixində Rəvandiz qrupu komandanlığına göndərdiyi altı maddəlik teleqramında[19] rusların Üşnü, Pavə, Sovuçbulaq bölgələrini boşaltması və Urmiya bölgəsində ermənilərin təşkilat-

---

[17]Bax: محمد تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه، انتشارات موسسه مطبوعاتی تمدن، 1350، اورمیه، 444 ص. s.277-278.

[18]Bax: Məhəmməd Taməddon. Göstərilən əsəri, s.178-180.

[19]ATASE, K. 3632, D.136, F. 006-006A.

lanmasına dair yeni məlumatların alındığını bildirərək: *"ingilislərin təşəbbüsü ilə təşkilatlanmış ermənilərin fəaliyyəti, İranın Osmanlı sərhədinə yaxın bölgələrindəki vəziyyət və ərzaq tədarükü haqqında doğru-düzgün məlumat almaq üçün Rəvandiz qrupu Pavə, Üşnü, Mərgəvər istiqamətlərinə güclü kəşfiyyatçılardan ibarət zabitlər dəstəsi səfərbər edilməlidir"* əmrini vermişdir. Bundan əlavə, sənəddə bu kəşfiyyat dəstəsi öz səfərləri zamanı ruslarla qarşılaşarsa onların ağ bayraq göstərərək ümumi vəziyyətə nəzarət etmək məqsədi ilə göndərildiklərini söyləməli, geri dönən zaman erməni dəstələrinin tələ qurma ehtimalını da nəzərə almalıdırlar. Miyandoab, Urmiyə xəttinə qədər ayrıca kəşfiyyatçılar dəstəsi göndərilərək onlardan erməni təşkilatları, ordu hissələri haqqında dolğun məlumat əldə edilməsi istənilmişdir.

Xəlil paşanın Mosuldan VI firqə komandanlığına 12 mart 1918-ci il tarixində göndərdiyi teleqramında[20] Urmiya bölgəsində ermənilərin fəaliyyətləri haqqında *"....ermənilərin əhalini soyub-talayan, təhdid edən müxtəlif dəstələrinin birləşməsi ehtimalı vardır"* şəklində qiymət verərək, görüləcək tədbirlə bağlı *"Buna isə bizim süvarilərdən istifadə edərək Üşnünü ələ keçirib əhalini himayə etməklə mane ola bilərik"* demişdir. Teleqramdan məlum olur ki, Üşnü bölgəsində erməni və aysorlar yerli türk-

---

[20]ATASE, K. 3632, D.136, F. 009; F. 042.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

müsəlman əhalinin evlərini yandırmış və onları qətl etmişlər. Hətta onlar Qarapapaqlar kimi bölgədə məskun olan bəzi müsəlman türkləri də özləri ilə birlikdə fəaliyyət göstərməyə məcbur etmişlər.

VI ordu komandanı Xəlil paşanın III Ordu komandanlığına 26 mart 1918-ci il tarixində göndərilən bir teleqramı[21] diqqəti cəlb edir. Sənəddə verilən məlumatdan bəlli olur ki, Osmanlı dövləti, Urmiya gölü ətrafında ermənilərin fəaliyyətlərinin qarşısını almaq üçün Cənubi Azərbaycandakı müsəlman əhalidən toplanacaq qüvvələrlə VI və III Orduların birlikdə həyata keçirəcəyi Qars-İrəvan istiqamətində bir yürüş başlamağı planlaşdırmışdır. Həmçinin İran vəliəhdinin başçılığı ilə Təbrizdən hərəkət edən hərbi hissə ilə ermənilər arasında Xoyda baş verən vuruşmada ermənilər məğlub olaraq qaçmışdı. Bu bir daha yerli əhalinin erməni cəlladlarına qarşı mübarizə aparmasını sübut edir.

Urmiyadakı vəziyyətə dair VI Firqə komandanı Xeyri paşadan VI Ordu komandanlığına gələn 27 mart 1918-ci il tarixli, iki ay öncə Rəvandizdən Urmiyaya göndərilən və yeni qayıdan iki kəşfiyyatçının ifadələrinə əsaslanan teleqrama[22] görə *"Urmiyada əksəriyyət əhalinin əlindəki silahlar ermənilər tərəfindən toplanmış və*

---

[21] ATASE, K. 3632, D.136, F. 012.
[22] ATASE, K. 3632, D.136, F. 013-013A.

bəziləri silahlarını gizlədərək torpağa başdırmışdır. Urmiyanın quzeyində - Üşnü, Pəyan, Şərəfxanada ruslar tərəfindən buraxılmış külli miqdarda odlu silah və hərbi sursat vardır. Urmiyada Marşimonun (aysor dəstəsinin başçısı – red.) komandasında olan 1.000 erməni bölgəyə hücuma keçmiş, lakin İran valisinin 1500 süvaridən ibarət birləşmiş ordusunun qarşısında məğlub olaraq Dilman istiqamətinə çəkilmişdir. Lakin hələ də Urmiyada və Dilmanda fransız və ruslardan əldə edilən toplar və digər odlu silahlarla silahlanmış 2.000 qədər erməni dəstəsi mövcuddur".

Xəlil paşanın XIII Nizami ordu komandanlığı və VI fırqə komandanlığına göndərdiyi teleqramında[23] Baş komandanlıq Vəkalət-i Cəliləsinin əmri ilə III ordu tərəfindən Van istiqamətinə göndərilən və başında Əli Ehsan paşanın olduğu IV Nizami ordunun Vanı ələ keçirməsi, Saray və Başqala istiqamətində erməniləri təqib etməkdə olduğu haqqında məlumat verilir. Bundan əlavə, sənəddə VI Ordudan Urmiya istiqamətində hərəkət etmək üçün təsis edilən xüsusi partizan dəstəsindən ibarət bir taburunun da 1918-ci il aprelin 5-də Rayatdan sərhədi keçərək Üşnü istiqamətində, digər üç taburun isə Ərbil və Rəvandiz arasında irəlilədiyi qeyd olunur. *Xüsusi partizan dəstəsi Üşnüdə toplandıqdan sonra Urmiyanın azad olunması üçün irəliləyəcəkdir. Van*

[23]ATASE, K. 3632, D.136, F. 021-02.

bölgəsindən geri çəkilən ermənilərin Urmiya ətrafındakı ermənilərlə birləşməsi, onları təqibdə olan IV Nizami ordunun hərbi sursat çatışmamazlığı səbəbindən çətinliyə düşə biləcəyi və buna görə də VI firqənin təcili olaraq Urmiyanı ələ keçirməsi istənilmişdir. VI firqə komandanı Xeyri paşa Urmiyadakı ermənilərin şəhəri əldən verməmək üçün toplantı keçirdiyinə dair xəbərlər aldığını bildirmiş və Xəlil paşadan Sovuçbulağa bir bölük göndərilməsini tələb etmişdir.

Oxucu mühakiməsinə təqdim olunan bu kitab *"Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (1917-1918)" (ATASE-nin sənədləri əsasında)* 1917-1918-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda, əsasən də Urmiya bölgələrdə azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən həyata keçirilmiş bəşər tarixinin ən qanlı cinayətlərindən birinin – soyqırımı cinayətinin əsl tarixini aşkarlayır. Kitabda bu qanlı cinayətin tarixi xalqa olduğu kimi təqdim olunur.

Cənubi Azərbaycan, əsasən də Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı törədilmiş kütləvi cinayətlər əslində ermənilərin Cənubi Qafqaz, Şərqi Anadolu və İran ərazisində türk-müsəlman əhalisini soyqırımına məruz qoymaqla gələcəkdə türksüz "Böyük Ermənistan" yaratmaq planının tərkib hissəsi idi.

Güntəkin Nəcəflinin bu qiymətli kitabı ermənilərin 1917-1918-ci illərdə *Cənubi Azərbaycan, əsasən də Urmiya*

bölgəsində törətdikləri cinayətləri təsdiq edən qiymətli sənədlərə əsaslanan tədqiqat əsəridir. Əsərin əsas üstünlüklərindən biri də, oradakı hər bir məlumatın yalnız faktlara əsaslanması, bu faktları özündə əks etdirən sənədlərin isə kitaba əlavə olunmasıdır.

Şübhə etmirik ki, Güntəkin Nəcəflinin ***"Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (1917-1918)" (ATASE-nin sənədləri əsasında)*** kitabı ermənilərin soyqırımı cinayətləri haqqında gerçəkliklərin bir daha təsdiq edilməsində, soyqırımına məhz azərbaycanlıların məruz qaldıqlarının bütün dünyaya çatdırılmasında mühüm mənbə olacaqdır.

Yaqub Mahmudov
Əməkdar elm xadimi,
Dövlət Mükafatı Laureatı,
AMEA-nın müxbir üzvü

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

1917-1918-ci illərdə Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı.
(ATASE-nin sənədləri əsasında)

1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində – Urmiya, Salmas, Xoy və digər ətraf ərazilərdə Azərbaycan türklərinə qarşı böyük dövlətlərin təşkil etdiyi xristian ordusunun törətdiyi cinayət XX əsrin ən dəhşətli soyqırımlarından biridir. Əslində Cənubi Azərbaycanda törədilən soyqırım mahiyyət etibarı ilə regionda türklərə qarşı XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ermənilər tərəfindən həyata keçirilən soyqırımın tərkib hissəsidir. Soyqırımın həyata keçirilməsində əsas məqsəd türk-müsəlman əhalinin yaşadığı ərazilərdə və xüsusilə güclü türk dövləti olan Osmanlı imperiyasının qonşuluğunda ermənilər üçün dövlət yaratmaqdan ibarət idi.

Hələ XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazı bu diyarın ən qədim yerli əhalisi olan Azərbaycan türklərindən, bütövlükdə türk-müsəlman əhalidən təmizləyib bu torpaqlara erməniləri köçürmək, Osmanlı imperiyasına və Səfəvi dövlətinə qarşı gələcək işğalları həyata keçirmək üçün Azərbaycan torpaqlarında *«etibarlı xristian istinadgahına»* çevriləcək oyuncaq erməni dövləti yaratmaq siyasəti yürütməyə başladı. Bu məqsədlə I Pyotr (1682-1725) 1724-cü il noyabrın 10-da verdiyi fərmana əsasən general Mat-

yuşkinə ermənilər azərbaycanlılar yaşayan torpaqlara yerləşdirmək üçün xüsusi göstəriş də vermişdi.[24]

XVIII əsrin II yarısı – II Yekaterinanın hakimiyyəti dövründə (1762-1796) Azərbaycan torpaqlarında xristian dövləti yaratmaq siyasəti daha da fəallaşsa da onun ölümü nəticəsində yarımçıq qaldı.[25]

XIX əsrin başlanğıcından başlayaraq Azərbaycan torpaqları Rusiya imperiyası və Qacarlar İranı arasında qanlı müharibələr meydanına çevrildi. Rusiya müstəmləkəçiləri İrana və Türkiyəyə qalib gəldikdən sonra, Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) müqavilələrinə əsasən, Cənubi Qafqazda Qacarlar İranı və Osmanlı imperiyasına qarşı gələcək işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün xristian – istinadgah məntəqəsi yaratmaq məqsədilə həmin dövlətlərin ərazisində yaşayan erməniləri kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına, əsasən İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə və indiki Gürcüstan Respublikasının məhz azərbaycanlılar yaşayan bölgələrinə köçürdü.[26]

---

[24] Bax: АВПРИ, ф.СРА, оп.100/1, 1724 г. док.2, л.л.46-46об, 47, 63-63 об.

[25]Bax: Nəcəfli G. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı, 2007.

[26]AKAK, т.VII, Тифлис, 1878, sənəd 829, s.845; AKAK, т.VII, sənəd, 586, s.619-620; Глинка С. Описание переселения армян адербиджанских в переделы России. Москва, 1831, s.107; Bax: İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi.

Çar Rusiyası XIX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq erməniləri Cənubi Qafqazdakı Azərbaycan torpaqlarına köçürüb gətirməklə bu regionun qədim tarixi dövrlərdən bəri davam edən ənənəvi etnik-siyasi və dini mənzərəsini zorla dəyişdirdi. Şimali Azərbaycanın İran və Türkiyə ilə sərhəd torpaqlarında Cənubi Qafqaz üçün tamamilə yad olan yeni xristian etnosu yerləşdirdi.

Rusiya müstəmləkəçiləri, çox çəkmədən, Azərbaycan xalqının tarixi dövlətçilik ənənələrini və müstəqillik şüurunu məhv etmək üçün inzibati-ərazi islahatları keçirməyə başladı. 1828-ci il martın 21-də - Azərbaycan xalqının Novruz bayramı günlərindən birində imperator I Nikolayın fərmanı ilə Azərbaycanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edildi və bu xanlıqların ərazisində İran və Türkiyədən köçürülməkdə olan ermənilər üçün qondarma *"Erməni vilayəti"* yaradıldı.[27] Bununla Cənubi Qafqazdakı Azərbaycan torpaqlarında, daha doğrusu, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində erməni dövləti yaratmaq üçün ilk addım atıldı.

Beləliklə, ermənilərin XVIII əsrdən başlayaraq çar Rusiyasının köməyi ilə Cənubi Qafqaz bölgəsinə yerləşdirilməsi və zaman-zaman Azərbaycanın qərb torpaq-

---

[27] Полное собрание законов Российской империи, (ПСЗРИ) Собр. второе, т.III. 1828, СПб., 1830. с.272-273; АКАК т.VII, sənəd.437.s.487.

larında məskunlaşdırılması, XIX əsrin I qərinəsində kütləvi şəkildə Şimali Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdırılması, Azərbaycan ərazisində qondarma "Erməni vilayəti"nin yaradılması, bolşeviklər tərəfindən XX əsrin 20-ci illərində onlara tarixi torpaqlarımız hesabına dövlət yaradılması və tarixi torpaqlarımızın ermənilərə pay verilməsi ilə nəticələndi. Bu prosesin sonrakı inkişafının nəticəsini saymaqla qurtaran deyil: ***Şimali və Cənubi Azərbaycanın, o cümlədən bütün Cənubi Qafqazın və Şərqi Anadolunun türk-müsəlman əhalidən "təmizlənməsi"nə yönəlmiş siyasət kimi, tarixdə analoqu olmayan kütləvi soyqırımların (1905-1906-ci illər, 1918-1920-ci illər, 1992-ci il 26 fevral) həyata keçirilməsi; Şimali Azərbaycan əhalisinə qarşı deportasiyalar, mədəniyyətimizin, tarixi abidələrimizin və toponimlərimizin total şəkildə məhv edilməsi, əliyalın xalqımızın doğma torpaqlarından rus silahının gücünə didərgin salınaraq tarixdə görünməmiş vəhşiliklərə məruz qalması*** və s.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, qeyd olunan problemlə bağlı ölkəmizin arxivlərində saxlanılan bir çox qiymətli sənədlər sovet hakimiyyəti illərində xalqdan gizlədilmiş, Azərbaycan tarixinin ayrı-ayrı dövrləri və problemləri barədə saxta tarix "yaradılmışdır". Bu gün tarix elmi qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də zaman-zaman azərbaycanlıların məruz qaldığı

soyqırımı və deportasiyalar, itirdiyimiz torpaqlar haqqında vaxtı ilə təhrif olunmuş tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılaraq ölkə və dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmasıdır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu bu gün nəinki ölkəmizdə, hətta Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, Rusiya, Türkiyə, Hindistan və Gürcüstanın arxiv və kitabxanalarında saxlanılan ilk mənbələri, o cümlədən soyqırımla bağlı sənədlərin Azərbaycana gətirilərək nəşr olunması kimi çox mühüm bir layihəni həyata keçirir. Məhz buna görə də qısa vaxt ərzində Tarix İnstitutunda bu istiqamətdə mühüm işlər görülmüş, bir çox kollektiv və monoqrafik tədqiqatlar işıq üzü görmüş, ölkəmizin və müxtəlif xarici ölkələrin arxivlərindən materiallar toplanaraq institumuza gətirilmiş və sənədlər toplusu şəklində çap olumuşdur.[28] Bu işlər bu gün də uğurla davam etməkdədir.

Birinci dünya müharibəsi dövründə (1914-1918) Osmanlı imperiyasının aradan götürüləcəyinə ümid edən ermənilər Türkiyəyə qarşı vuruşan çar Rusiyası və digər böyük dövlətlərlə geniş əlaqə yaradaraq Şimali və

---

[28]"Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı". I cild, (Bakı, 2009); "Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. III cild. Xatirələr". Sənədlər toplusu (Bakı, 2010); "Azərbaycan xalqına qarşı 1918-1920-ci illər soyqırımı". II cild, I kitab. Gəncə quberniyası. (Bakı, 2010); "Azərbaycan xalqına qarşı 1918-1920-ci illər soyqırımı" II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. (Bakı, 2010) və s.

Cənubi Azərbaycanda, Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı ümumdünya tarixinin ən qanlı cinayətini – soyqırımı həyata keçirdilər. Bu soyqırımlar Şimali Azərbaycanda erməni-daşnak hissələrinin və bolşeviklərin himayəsi ilə, Cənubi Azərbaycanda isə ingilis-fransız-rus zabitlərinin təhriki ilə erməni-aysor və kürd birləşmələri tərəfindən həyata keçirilmişdir.

1917-1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində, əsasən Urmiya, Salmas, Xoy və digər ətraf ərazilərdə Azərbaycan türklərinə qarşı böyük dövlətlərin təşkil etdiyi, başda ermənilər olmaqla xristian ordusunun həyata keçirdiyi soyqırım cinayətini özündə əks etdirən xeyli miqdarda farsdilli mənbə və ədəbiyyat mövcuddur. Lakin Türkiyə Cumhuriyəti "Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi"ndən əldə edilmiş sənədlər ilk dəfədir elmi dövriyyəyə daxil edilir. Bu sənədlər 1917-1918-ci illərdə ***Cənubi Azərbaycan, əsasən də Urmiya bölgəsində*** ermənilər və digər qüvvələr tərəfindən azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımı bir daha təsdiq edir.

1917-ci sonu 1918-ci ilin əvvəllərində Urmiya bölgəsində həyata keçirilən erməni və aysorların qanlı fəaliyyətlərini Osmanlı Dövləti yaxından izləmiş və bu hadisələrin qarşısını almaq üçün görüləcək bütün tədbirləri əsasən VI ordu komandanı Xəlil paşaya həvalə etmişdir. Osmanlı zabitləri rus qoşunlarının geri çəkil-

məsi zamanı baş verən qanlı hadisələrlə dair müşahidə və kəşfiyyat məlumatlarını Osmanlı Baş komandanlığına ardıcıl olaraq raport və teleqramlar şəklində göndərmişlər. Bu məlumatları özündə əks etdirən sənədlər hazırda Ankara şəhərində yerləşən ***Türkiyə Cumhuriyəti "Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi"ndə*** qorunub saxlanır.

Cənubi Azərbaycanda, əsasən də Urmiya bölgəsində erməni-aysor xristian hərbi birləşmələri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımı şərti olaraq aşağıdakı mərhələlərə ayırmaq mümkündür:

Cənubi Azərbaycanda, əsasən də Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırıma təkan verən amillər:

1905-1911-ci illər İranda baş verən inqilab zamanı xarici təbəələri qorumaq bəhanəsi ilə 1909-cu ildə Təbrizə girən car Rusiyasının qoşunları tədricən Cənubi Azərbaycanın digər bölgələrini də işğal etdi. Bu vaxtdan etibarən Cənubi Azərbaycanın Osmanlı dövləti ilə olan bütün sərhədləri boyunca rus qoşunları yerləşdirildi. Birinci dünya müharibəsi dövründə Cənubi Azərbaycan ərazisi Rusiya və Osmanlı hərbi qüvvələrinin toqquşma meydanına çevrildi. 1915-ci ilin əvvəlində Osmanlı qüvvələri Ənvər paşanın komandanlığı ilə bölgəni rus qoşunlarından təmizləmək üçün əməliyyata başlasa da, Sarıqamış faciəsi və Ənvər paşa-

nın Ərzurumun Allahu-əkbər dağlarında minlərcə əsgər itirməsi bu əməliyyatı yarımçıq qoydu. 1916-cı ildə demək olar ki, bütün Cənubi Azərbaycan ərazisi Rusiya qoşunları tərəfindən işğal olundu.

Qeyd olunan vaxt Osmanlı dövlətinin rus qoşunlarını Cənubi Azərbaycan ərazisindən çıxarmaq üçün etdiyi sonuncu cəhd – Dilman döyüşü (aprel-may, 1916) də uğursuzluqla nəticələndi. Həmin il Osmanlı dövlətinin Hakkari bölgəsində yaşayan assuriyalılar (aysorlar – G.N.) Rusiyanın dəstəyinə arxalanaraq öz dövlətinə qarşı qiyam qaldırdılar. Lakin onlar Osmanlı qüvvələrinin qarşısında uzun müddət davam gətirə bilmədilər. Rusiyanın köməyi on minlərlə aysor (yerli əhali onları "cilov" adlandırırdı – G.N.) öz ailələri ilə birgə Cənubi Azərbaycanın Urmiya və Səlmas bölgəsinə köçürüldü. Çağırılmamış bu ac qonaqların gəlməsi, üstəlik bu hadisənin Birinci dünya müharibəsi şəraitində baş verməsi yerli əhali üçün ağır bir yük idi. Lakin buna baxmayaraq Cənubi Azərbaycan əhalisi onların yaşaması üçün münasib şərait yaradıb çörək və ocaqlarını onlarla böldü. Lakin cilovlar bu duz-çörəyin qarşılığını ölüm, qan və güllə ilə ödədilər.[29]

---

[29] Bax: Dilməqani T. Çüney Azərbaycan Birinci dünya müharibəsi illərində. (Tərcümə edən və korrektor C.Mirzəyeva). AMEA Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Bakı, 2011, s.4-5.

1917-ci il oktyabr çevrilişinə və Rusiyanın Birinci dünya müharibəsindən çıxmasına qədər aysorlar bazarların yandırılması, əhalinin soyub-talanması və öldürülməsi kimi vəhşiliklərin həyata keçirilməsində ruslarla birgə birgə fəaliyyət göstərirdi. 1918-ci il martın 3-də Brest-Litovskda Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) ilə Dördlər ittifaqı (Almaniya, Avstriya-Macarıstan, Türkiyə və Bolqarıstan) arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə İranın bitərəflik siyasətinə riayət edilməsi və ərazi bütövlüyünün qorunması (bununla da İngiltərə və Rusiya arasında 1907-ci ildə imzalanan və İranı üç yerə parçalayan müqavilə qüvvədən düşmüş hesab olundu – G.N.) məsələsi təsdiq olundu. Bütün bunların nəticəsində Rusiya öz ordusunu tərxis etməli və İranın şimalındakı – Cənubi Azərbaycandakı hərbi qüvvələrini geri çəkməli idi. Həmçinin müqaviləyə görə Rusiya nəinki Qars, Ərdəhan və Batumun Türkiyəyə qaytarılmasını təsdiq edirdi, həm də Rusiya ilə Türkiyə arasında imzalanmış əlavə müqaviləyə görə, rus qoşunlarının müharibə zamanı tutduğu bütün Osmanlı torpaqlarında, həmçinin Şimali İranda və Rusiya sərhədlərində yaradılmış erməni-daşnak silahlı dəstələrini tamamilə tərksilah edib buraxmağı öhdəsinə götürürdü.

Brest-Litovsk müqaviləsində İranın təxliyəsinə dair alınan qərardan məmnun olan şah, "Osmanlı Dövlə-

tinin izhar eylədiyi hissiyat-ı dostanədən duyduğu məmnuniyəti" Osmanlı Dövləti Xarici İşlər nazirliyinə göndərdiyi teleqramında bildirmişdir.[30] Lakin Rusiya qoşunlarının Şimali İrandan, yəni Cənubi Azərbaycandan geri çəkilməyə başlaması 1917-ci il oktyabr çevrilişi nəticəsində ölkədə başlanan vətəndaş müharibəsi və siyasi qarışıqlıq dövrünə təsadüf edirdi. Bu zaman həmçinin Qacarlar İranı hökumətinin də asayiş orqanlarının zəif olması rus qoşunlarının yerləşdiyi Güney Azərbaycanın müxtəlif şəhər, qəsəbə və kəndlərində qarışıqlığa, asayişin pozulmasına səbəb olurdu. Belə vəziyyətdə düzəni və birliyi pozulan, hətta adi iaşəsini belə təmin edə bilməyən rus əsgərləri soyğunçuluğa başlamışdır. Rusiyada hakimiyyətin devrilməsi ilə birliyi pozulan rus hərbçiləri geri çəkilərkən Cənubi Azərbaycanda keçdikləri bölgələri qarət edərək evləri yandırır əhaliyə ciddi zərər vururdular. Cənubi İranda İngiltərə tərəfindən qurulan "Güney İran polis qüvvələri" komandanı Persi Sayks həmin vaxt Təbrizdə olan bir dostundan aldığı məktuba əsaslanaraq rus qoşunlarının vəziyyətini belə ifadə edirdi: "*...burada minlərcə rus əsgərləri top-tüfənglərini, hərbi ləvazimatlarını, atlarını, pula gedəcək bütün əşyalarını satmaqdadırlar. Atlar*

[30] Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Klasör. 484, Dosya. 1896, Fihrist. 001-11.

bir neçə şilinə satılır. Lakin yemin qiymati o dərəcə yüksəlmişdir ki, atlar ancaq hədiyə veriləcək qiymətdədir. ... zəifləmiş İran hökuməti rus qoşunlarının bu vəziyyətindən çox zərər görməkdədir".[31]

1917-ci il dekabrın əvvəlindən başlayaraq 1918-ci ilin ortasına qədər Sənə və Həmədanda olan istixbarat zabiti Sadıq Əfəndinin müşahidələrinə və kəşfiyyatına əsaslanaraq hazırladığı və Mosul vasitəsi ilə 11 yanvar 1918-ci il tarixində Birinci Şöbə Müdürlüyünə göndərilən raporta görə "Rus qoşunları 12 dekabr 1917-ci il tarixindən etibarən bölgədən çəkilməyə başlamış, 26 dekabr 1917-ci il tarixinə qədər heç bir nəfər qalmamışdır".[32]

Cənubi Azərbaycanda, əsasən də Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımda Böyük dövlətlərin məqsədi və rolu:

Rus qoşunlarının İrandan geri çəkilməsi Rusiya işğalı altında olan Cənubi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində rus, ingilis, erməni və aysor təhlükəsini daha da

---

[31] Percy Sykes. İran Tarihçesi. Harbi Umumide İran. Erkan-i Harbiye-i Umumiye İstihbarat Dairesi Neşriyatı. İstanbul 1341. s. 63. [Kitab Persi Sayksın "İran tarixi" adlı ingilis dilində çap olunmuş kitabının Birinci dünya müharibəsi ilə bağlı bölümünün Türkiyə Cumhuriyəti Genel Kurmay Başkanlığı İstihbarat Dairəsində yüzbaşı Mahmud Camal tərəfindən tərcümə edilmişdir].

[32] ATASE, K. 3663, D. 129-276, F. 003-01.

artırdı. Təəssüf ki, Cənubi Azərbaycan bölgəsində baş verən qanlı hadisələr iri dövlətlərin dəstəyi ilə həyata keçirilirdi. Belə ki, rus qoşunlarının Cənubi Azərbaycandan təxliyə edilməsi ilə eyni zamanda müttəfiq dövlətlər (İngiltərə, Fransa və ABŞ) ***erməni, aysor*** və Cənubi Azərbaycanda qalan ***rus*** qüvvələrdən ibarət ***xristian ordusu*** yaradaraq azərbaycanlılara qarşı ***xaç yürüşü*** həyata keçirdilər.

Cənubi Azərbaycan bölgəsində baş verən qanlı hadisələrin iri dövlətlərin dəstəyi ilə həyata keçirildiyini çar Rusiyasının Urmiyadakı konsulu Nikitin etiraf edərək yazırdı: "İngiltərəli kapitan Qrasi Urmiyaya daxil oldu. Aysorlarla əlaqə yaratmaq üçün orada böyük mitinq təşkil etdi. Aysorların rəhbərləri onun əməliyyat planını təsdiq etdilər. Qərara alındı ki, 250 nəfər rus zabiti aysor ordusunu qurmaq üçün Urmiyaya göndərilsin... Bu mitinqdə ciloların nüfuzlu simalarından (B.Marşimon və s.) əlavə, cənab Sontak, amerikalı dr. Şed (ABŞ-dan olan missioner və həmin dövrdə ABŞ-ın fəxri konsulu), fransalı dr. Qujel və mən kapitan Qrasinin əməliyyat planını təsdiq etdik". [33]

---

[33] Bax: Səfəri H. 1918-ci ildə Güney Azərbaycanın Qərb bölgəsində soyqırım törədilməsində missioner təşkilatların rolu. // Güney Azərbaycan: tarix və müasirlik. Bakı, 2014, s.14.

Rus qoşunlarının İrandan geri çəkilməsi Rusiya işğalı altında olan Cənubi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində rus, ingilis, erməni və aysor təhlükəsini daha da artırdı. İngilislər rus qoşunlarının İrandan geri çəkilməsindən sonra bir tərəfdən Urmiya bölgəsindəki erməni və aysorlarla birləşərək Osmanlı Dövlətinin önünü kəsməyi planlayır, digər tərəfdən Tehran-Qəzvin yolu ilə Rəşt bölgəsini, oradan da Xəzər dənizi sahilində yerləşən Ənzəli limanını ələ keçirərək dəniz yolu ilə Bakıya girmək və o dönəmdə şəhəri əllərində saxlayan ermənilərlə birləşərək şəhəri işgal etməyi planlaşdırırdı. Yaranmış əlverişli şəraitdən yararlanan İngiltərə, rus qoşunlarının boşaltdığı bölgəyə ordu çıxarmağa qarar verdi. Bir tərəfdən, Hindistana nəzarət etmək və Bakı neftinin digər müttəfiqlərinin əlinə keçməsiə yol vermək istəməyən İngiltərə Rusiya qoşunlarının geri çəkildiyi bölgələrə dərhal öz hərbi hissələrini yeritdi. Digər tərəfdən isə, İngiltərə rus qoşunlarının boşaltdığı bölgənin Osmanlı ordusunun ələ keçirməsinin qarşısını almaq üçün ABŞ və Fransa konsulluğunun yardımı ilə erməni və aysorları dəstəkləmişdir. Bu məsələ ilə bağlı ATASE sənədləri arasında müxtəlif mənbələrdən alınan məlumatlar maraqlıdır. Sənəddə ingilislərin Bağdad və Mosulun üləma və tanınmış şəxslərini öz tərəflərinə çəkə bilmədikləri, Urmiyadakı Amerikan konsulluğunun İran və Van ətrafında qarışıqlıq çıxarmaq üçün təhrik-

edici fəaliyyətlərdə olduqları haqqında məlumat verilir.[34] Persi Sayksın fikrincə ingilislərin Cənubi İran sərhədləri boyunca yerləşən hərbi hissələrindən başqa İranın şimalına göndəriləcək yetərli hərbi qüvvəsi olmadığından ən yaxşı ingilis birliklərinin olduğu Bağdadın da Cənubi Azərbaycana uzaq olması səbəbindən, ilk andan etibarən Osmanlı ordusunun hücumlarının qarşısını almaq və türkləri dayandırmaq məqsədi ilə ingilislər bölgədəki əlbir olduğu erməni və aysorlarla əlaqəyə girdilər. Erməni və aysorlardan ibarət xristian qoşununun yaradılması üçün Britaniya hökuməti maliyyə yardımını da nəzərə almışdı. Onlar rus ordusundan qaçan zabit və əsgərləri təşkilatlandırmaq, təlim və tərbiyə etmək üçün bir hərbi heyətin göndərilməsinə qərar vermişlər və bu heyətin başına general Denstervil gətirilmişdir.[35]

İngilis hərbi hissələri Zəncan və Miyanəni işğal etdilər. Xoy və Urmiyada ingilis zabitlərini komandanlığı altında polis və qoşun dəstələri yerləşdirildi. Müttəfiqlər rusların əvəzinə azərbaycanlılara və osmanlılara qarşı erməniləri və aysorları silahlandıraraq onlardan 6 batalyon (4 batalyon aysor və 2 batalyon erməni) 4 batareya, 300 nəfərlik süvari dəstə və rus, ingilis, fransız

---

[34] ATASE, K. 4-10481, D.306, F. 51-4.
[35] Percy Sykes. İran Tarihçesi., s. 60.

zabitlərinin komandanlığı altında bir pulemyot rotası təşkil etdilər.[36]

ATASE arxivindən əldə olunan sənədlər içərisində Cənubi Azərbaycan bölgəsində baş verən soyqırımların iri dövlətlərin dəstəyi ilə həyata keçirildiyini təsdiq edən qiymətli məlumatlar öz əksini tapmışdır. Həmin dövrdə 6-cı firqə komandanlığına göndərilən bir teleqramda[37] *"Urmiya və Səlmas ətrafına bir rus polkovnikinin komandanlığı altında 1-i erməni, 3-ü aysorlardan ibarət olan 4 piyada taburunun, ayrıca olaraq 5 minədək silahlı erməni və aysor birləşməsinin, 12 dağ batareyası və çox sayda odlu silahın olması"* haqqında məlumat verilmişdir. Bundan əlavə, həmin sənəddə Urmiyada erməniləri idarə edən rus, fransız və ingilis zabitlərinin bir hissəsinin Təbrizə keçməsi, Şərəfxanada (Urmiya gölündə liman – G.N.) ruslar tərəfindən tərk edilmiş xeyli miqdarda hərbi sursat və teleqraf avadanlığının olması, Təbrizə gələn ingilis və fransız zabitlərinin bir hissəsinin öz silahlarını ermənilərə təhvil verməsi və oradan Culfaya keçməsi haqqında da məlumat verilmişdir.

Urmiya bölgəsində erməni və aysorları təşkilatlandırma məsələsində ABŞ və Böyük Britaniya konsulluqları birgə fəaliyyətə başlamış, xüsusi hərbiçilərdən

---

[36] Dilməqani T. Çüney Azərbaycan Birinci..., s.5.

[37] ATASE, K. 1/16, D.8, F. 105.

ibarət dəstələr yaratmışdır. İranın Osmanlı dövlətindəki səfiri İhtişam Üs Səltənənin ifadəsinə görə[38] ingilislər İrandakı rus qoşunlarının komandanı general Baratovdan rus qoşunlarının daha öncə işğal etdiyi ərazinin ingilislər tərəfindən işğal olunmasına qədər rus qoşunlarının İrandan çəkilməsi üçün yardım etməsini istəmişdir. Baratov Rusiyadakı çevrilişdən sonra Urmiyada qalaraq zabit və əsgərlərin hərbi təchizatı ilə məşğul olmuş və bolşeviklərdən qorxduğu üçün öz məyyəti ilə birlikdə ingilis hərbi hissəsində xidmət etmişdir. Baratovun məyyətindəki zabitlər erməni ve aysorların təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmuşdur. Təbriz baş konsulluğunun Xoydan verdiyi xəbərə görə ingilislər artıq Təbrizə və Şərəfxanaya gəlmiş, ermənilər isə Urmiyada təşkilatlanmaq məqsədilə Cəlali tayfasından pul istəmişlər.[39]

Cənubi Azərbaycanda, əsasən də Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımın həyata keçirilməsi və soyqırımın qarşısının almağa çalışan Osmanlı ordusunun fəaliyyəti:

Urmiyadan Qara dənizə qədər silahlanan ermənilər[40] isə öz məkrli niyyətlərinə çatmaq üçün rusların

---

[38] ATASE, K. 1848, D. 99, F. 001-68.
[39] ATASE, K. 1/1, D.151, F. 76.
[40] ATASE, K. 1/16, D.8, F. 105.

xristian təəssübkeşliyi ilə Cənubi Azərbaycan ərazisində yerləşdirilən aysorlardan istifadə edirdilər. Hətta, Anadolu bölgəsindən geri çəkilən rus qoşunlarının tərkibində olan ermənilər də Urmiya bölgəsinə gələrək buradakı erməni və aysorlarla birləşmişdi. Onlar rus ordusuna məxsus silahları ələ keçirərək Urmiya, Səlmas, Xoy və Cənubi Azərbaycanın digər bölgələrində yerli əhaliyə hücum edərək onları məhv etməyə başladılar.

1918-ci ilin fevral-mart aylarında erməni-aysor birləşmələrindən təşkil olunmuş xristian ordusu **Savuçbulaq** bölgəsində geri çəkilən rus qoşunlarının silahlarını ələ keçirdilər.[41] Silahlanmış dəstələr əsasən **Urmiya** və **Dilman** bölgəsində toplanmağa başladılar. ATASE arxivindən əldə olunan sənədlər içərisində hətta ingilislərin **Alaçatı** ətrafında gizli yollardan qatır satın aldıqları və 5000-ə qədər erməni mühacirini Dilman ətrafındakı kəndlərə yerləşdirməsi haqqında da məlumat verilir.[42] Rusiya və Amerika Birləşmiş Ştatları kimi iri dövlətlərin himayəsinə arxalanan erməni-aysor hərbi birləşmələri Urmiya şəhəri ətrafında hərbi mövqe tutaraq, yerli əhalini soyub-talayır, gündüz barışığa vəd versələr də, gecələr şəhərin ayrı-ayrı məhəllələrini yandırıb, viran qoyurdular.

---

[41] ATASE, K. 4334, D. 573A, F. 237-024.

[42] ATASE, K. 1/3, D. 18, F. 22; K.1/1, D 151, F 42.

Hətta Van bölgəsindən, Osmanlı hərbi hissələrinin önündən geri çəkilən erməni və aysorlar da Urmiya gölü ətrafında birləşərək yerli türk-müsəlman əhaliyə və Osmanlı qüvvələrinə qarşı vuruşmaq üçün hazırlığa başlamışlar. Bu vəziyyətin qarşısını almaq məqsədilə Osmanlı qüvvələri həm Van bölgəsindən Urmiyaya doğru, həm də Ərbil və Rəvandiz bölgəsindən Cənubi Azərbaycan və Cənubi Qafqaza doğru hərəkətə başlamışdı.

Erməni və aysorların Urmiya bölgəsində Azərbaycan türklərini qətl etməsi Osmanlı dövlətinin VI və III ordusuna məxsus hərbi hissələrinin Urmiyaya doğru qərb istiqamətindən hərəkətə başlamasına səbəb oldu. Osmanlı Dövləti Urmiya bölgəsində günbə-gün artan erməni və aysorların qanlı fəaliyyətlərini yaxından izləmiş və bu hadisələrin qarşısını almaq üçün həyata keçiriləcək bütün tədbirləri əsasən VI ordu komandanı Xəlil paşaya həvalə etmişdir.

Xəlil paşanın mərkəzə göndərdiyi bir teleqramında Urmiya istiqamətində hücuma başlayan VI firqə komandanlığına məxsus Osmanlı ordusunun sayı haqqında məlumat verilir. Həmçinin sənəddə qeyd olunur ki, *"...xristian ordusunun Urmiya ətrafına toplanmağa başladığı, Təbriz üzərindən isə cənub-şərqə – ingilislərin mövqeyinə doğru çəkilməsi xəbəri alınmışdır. Buna görə də Urmiya ətrafında olan erməni qüvvələrini zəiflətmək, IV*

Nizami odunu yenidən Xoya qədər aparmaq üçün bizim də Təbriz istiqamətində hərəkət edərək Xoy-Təbriz yolunu ələ keçirməyimizin münasib olacağını düşünürəm".[43]

Xəlil paşanın 22 yanvar 1918-ci il tarixində Mosuldan Rəvandiz qrupu komandanlığına göndərdiyi teleqramında[44] müxtəlif təhlükəsizlik mənbələrindən alınan məlumata görə Sakkız və Sovuçbulağın rus qoşunlarından təxliyə edilməsi və Urmiyanın da təxliyə olunacağı məlum olur. Bundan əlavə, sənəddə *"Urmiya bölgəsinə təhlükəsizlik qüvvələrinin təyin edilməsi və göndərilməsi, erməni və aysorların qüvvələrinın hazırkı vəziyyəti haqqında alınan xəbərlərə ciddi əhəmiyyət verilməsi"* tələb olunurdu. Xəlil paşanın yenə də 22 yanvar 1918-ci il tarixində İkinci Ordu komandanlığına göndərdiyi digər şifrəli teleqramında[45] Sakkız və Savuçbulağın rus qoşunları tərəfindən boşaldılmasına dair xəbərlər, bölgədəki erməni və aysorların fəaliyyətinə dair məlumatlar vermişdir. Sənəddə qeyd olunur ki, *"15 dekabr 1917-ci il tarixində İttifaq dövlətləri ilə Rusiya arasında imzalanan sülhün maddəsinə uyğun olaraq ərzaq tədarük edən Şəmdinan ətrafında yerləşən kəndlərimiz ruslar tərəfindən xoş rəftar görsə də, erməni və aysorlar tərəfindən məhv*

---

[43] ATASE, K. 3632, D.136, F. 026-26A.
[44] ATASE, K. 3632, D.136, F. 003.
[45] ATASE, K. 3632, D.136, F. 003-01.

edilmişdir. Canlarını qurtara bilənlərin ifadələrinə görə Urmiyanın cənub tərəfində iki minə qədər erməni və aysor qüvvələri vardır."

Xəlil paşanın Osmanlı Baş komandanlığına göndərdiyi 5 fevral 1918-ci il tarixli şifrələnmiş teleqramında[46] rus ordusu tərəfindən Urmiyanın təxliyə edilməsindən sonra alınan xəbərlərə uyğun olaraq görüləcək tədbirlər haqqında məlumat verilmişdir. Bundan əlavə, Xəlil paşa *"Urmiya yaxınlığındakı erməni və aysorların qüvvələrini darmadağın etmək və şəhərin ələ keçirilməsi üçün həyata keçiriləcək tədbirlərdə ehtiyatlı olmağa, Urmiyaya olunacaq hücumun bir müddət təxirə salınmasını, buraya daha güclü bir partizan dəstəsi ilə girməyin vacib olduğunu və Van bölgəsindəki III ordunun da köməyə göndərilməsini"* rica etmişdi. Bu teleqramın mətnindən Urmiya bölgəsində mövcud olan erməni-aysor birləşmələrinin nə qədər təhlükəli olduğunu izləmək mümkündür.

Xəlil paşa 13 fevral 1918-ci il tarixində Rəvandiz qrupu komandanlığına göndərdiyi altı maddəlik teleqramında[47] rusların Üşnü, Pavə, Sovuçbulaq bölgələrini boşaltması və Urmiya bölgəsində ermənilərin təşkilatlanmasına dair yeni məlumatların alındığını

---

[46] ATASE, K. 3632, D.136, F. 004.
[47] ATASE, K. 3632, D.136, F. 006-006A.

bildirərək: *"ingilislərin təşəbbüsü ilə təşkilatlanmış ermənilərin fəaliyyəti, İranın Osmanlı sərhədinə yaxın bölgələrindəki vəziyyət və ərzaq tədarükü haqqında doğru-düzgün məlumat almaq üçün Rəvandiz qrupu Pavə, Üşnü, Mərgəvər istiqamətlərinə güclü kəşfiyyatçılardan ibarət zabitlər dəstəsi səfərbər edilməlidir"* əmrini vermişdir. Bundan əlavə, sənəddə bu kəşfiyyat dəstəsi öz səfərləri zamanı ruslarla qarşılaşarsa onların ağ bayraq göstərərək ümumi vəziyyətə nəzarət etmək məqsədi ilə göndərildiklərini söyləməli, geri dönən zaman erməni dəstələrinin tələ qurma ehtimalını da nəzərə almalıdırlar. Miyandoab, Urmiya xəttinə qədər ayrıca kəşfiyyatçılar dəstəsi göndərilərək onlardan erməni təşkilatları, ordu hissələri haqqında dolğun məlumat əldə edilməsi istənilmişdir.

Rus qoşunlarının İranı təxliyə etməsi uzun zaman həm Osmanlı həm də İran torpaqlarında müstəqil dövlət qurmaq məqsədi güdən erməni və aysorların xəyallarının boşa çıxmasına səbəb oldu. 1918-ci ilin əvvəlindən başlayaraq erməni və aysor silahlı birləşmələrinin Cənubi Azərbaycanda türk-müsəlman əhaliyə qarşı görünməmiş vəhşiliklə həyata keçirdikləri qətliamlar intensivləşdi. İlk kütləvi qətliamlar 1918-ci il fevralın əvvəllərində **Urmiya şəhərində** birləşmiş xristian ordusu tərəfindən azərbaycanlıların məhv edilməsi ilə başlandı. 22 fevral cümə günü Urmiya əhalisinin 3 günlük fasiləsiz olaraq qırğını başlandı. Qırğının 1-ci

günü Urmiya şəhərinin **Əsgərxan** məhəlləsi məhv edildi. Xristian ordusu azərbaycanlıların evlərinə hücum edirdilər. Dövrün mənbələrinə əsaslanan T.Dilməqani bu hadisəni belə təsvir edir: *"Belə bir sürətli və vəhşicəsinə hücumu gözləməyən müsəlmanlar gözlənilmədən yaxalandılar. Onlar evə hücum etdikdən sonra ev sahibini öldürür, evin əşyalarını qarət edir, sonra yandırırdılar" ...Urmiyanın* ***Novgeçər, Yurtşah*** *və Şəhərin cənub hissəsindəki məhəllələrdə yaşayan müsəlmanlarının böyük bir qrupu məhv edildi. Toplarla yandırılan şəhər tamamilə dəyişdi, insanların nalə səslərindən qulaq tutulurdu....*[48]

Qırğının 2-ci günü gecə yarısı **Çalbaş** və **Dikəli** məhəllələrində top səsləri eşidildi,...günahsız insanların çığırtısı qulaq batırırdı. Şəhərin mərkəzindəki Hacı Müstəşarın karvansarasına toplanan qatillər küçədən keçən hər kəsi öldürdülər. Xristian ordusunun bir qrupu gecə vaxtı Urmiya qalasından kənarda yerləşən evlərə hücum edib qadın və kişiləri öldürmüş, evləri talan etmiş, gənc qadınları zorlamışlar. Amerika konsulu doktor Şod hökumət binası olan **Çəharbürc** imarətinin Amerika missioner təşkilatına aid olduğunu bəhanə edərək təkidlə binada olan müdafiəçiləri çıxararaq binanı boşaltdırmışdı. Fevralın 25-də atəş ara verdi və 48 saat ərzində müsəlmanlara aid bütün silahlar yığıldı.

---

[48] Bax: Dilməqani T. Çüney Azərbaycan ...., s.117-118.

Əhali öz yaxınlarının meyitləri basdırmağa başladı. Ölülərin sayı o qədər çox idi ki, onları bükməyə kəfən çatışmadı. Cənazələri basdırmaq bir neçə gün çəkdi. Gündə 200-ə qədər cənazəni dəf etmək olurdu.[49] Martın əvvəlləri Urmiya şəhəri xristian ordusu tərəfindən tamamilə ələ keçirildi.

Erməni və aysor silahlı birləşmələri bu soyqırımları həyata keçirən zaman toplardan istifadə etməsi daha çox insanın məhv olmasına səbəb oldu. ABŞ-ın Urmiyadakı konsulu Şedin hiyləsi ilə tərksilah olunmuş və heç bir yerdən kömək görməyən azərbaycanlılar ailələrini başqa yerə köçürüb, döyüşə atılmaq qərarına gəldilər. Soyqırımın baş verdiyi dövrdə yaşayan Seyid Əhməd Kəsrəvinin yazdığına görə, şəhəri top atəşinə tutan ermənilər əhali arasında vahimədən istifadə edərək, şəhərə daxil olub, dinc əhaliyə divan tutur, evləri yandırır, kütləvi qətl-qarət törədirlər. Həmin dəhşətli hadisələr zamanı yüzlərlə günahsız azərbaycanlı vəhşicəsinə qətliam edilmişdir. Ə.Kəsrəvi həmin hadisələrdə 130 mindən artıq insanın erməni və aysorlardan ibarət xristian qoşunu tərəfindən qətlə yetirildiyini yazır.[50]

---

[49] Bax: Dilməqani T. Çüney Azərbaycan ...., s.119-133.

[50] سید احمد کسروی «تاریخ 18 ساله آذربایجان » چاپ 5، نشر امیرکبیر ، تهران 1350، 919 ص. s.763 (Seyid Əhməd Kəsrəvi."Tarix-e 18 sale Azərbaycan" çap 5, nəşr-e Əmir Kəbir, Tehran 1350, s.919).

Xəlil paşanın Mosuldan VI firqə komandanlığına 12 mart 1918-ci il tarixində göndərdiyi teleqramında[51] Urmiya bölgəsində ermənilərin fəaliyyətləri haqqında *"....ermənilərın əhalini soyub-talayan, təhdid edən müxtəlif dəstələrinin birləşməsi ehtimalı vardır"* şəklində qiymət verərək, görüləcək tədbirlə bağlı *"Buna isə bizim süvarilərdən istifadə edərək Üşnünü ələ keçirib əhalini himayə etməklə mane ola bilərik"* demişdir. Teleqramdan məlum olur ki, Üşnü bölgəsində erməni və aysorlar yerli türk-müsəlman əhalinin evlərini yandırmış və onları qətl etmişlər. Hətta onlar Qarapapaqlar kimi bölgədə məskun olan bəzi müsəlman türkləri də özləri ilə birlikdə fəaliyyət göstərməyə məcbur etmişlər.

VI ordu komandanı Xəlil paşanın III Ordu komandanlığına 26 mart 1918-ci il tarixində göndərilən bir teleqramı[52] diqqəti cəlb edir. Sənəddə verilən məlumatdan bəlli olur ki, Osmanlı dövləti, Urmiya gölü ətrafında ermənilərin fəaliyyətlərinin qarşısını almaq üçün Cənubi Azərbaycandakı müsəlman əhalidən toplanacaq qüvvələrlə VI və III Orduların birlikdə həyata keçirəcəyi Qars-İrəvan istiqamətində bir yürüş başlamağı planlaşdırmışdır. Həmçinin İran vəliəhdinin başçılığı ilə Təbrizdən hərəkət edən hərbi hissə ilə ermənilər arasında

---

[51] ATASE, K. 3632, D.136, F. 009; F. 042.
[52] ATASE, K. 3632, D.136, F. 012.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

Xoyda baş verən vuruşmada ermənilər məğlub olaraq qaçmışdı. Bu bir daha yerli əhalinin erməni cəlladlarına qarşı mübarizə aparmasını sübut edir.

Urmiyadakı vəziyyətə dair VI Firqə komandanı Xeyri paşadan VI Ordu komandanlığına gələn 27 mart 1918-ci il tarixli, iki ay öncə Rəvandizdən Urmiyaya göndərilən və yeni qayıdan iki kəşfiyyatçının ifadələrinə əsaslanan teleqrama[53] görə *"Urmiyada əksəriyyət əhalinin əlindəki silahlar ermənilər tərəfindən toplanmış və bəziləri silahlarını gizlədərək torpağa başdırmışdır. Urmiyanın quzeyində - Üşnü, Pəyan, Şərəfxanada ruslar tərəfindən buraxılmış külli miqdarda odlu silah və hərbi sursat vardır. Urmiyada Marşimonun (Aysor dəstəsinin başçısı – red.) komandasında olan 1.000 erməni bölgəyə hücuma keçmiş, lakin İran valisinin 1500 süvaridən ibarət birləşmiş ordusunun qarşısında məğlub olaraq Dilman istiqamətinə çəkilmişdir.* Lakin hələ də Urmiyada və Dilmanda fransız və ruslardan əldə edilən toplar və digər odlu silahlarla silahlanmış 2.000 qədər erməni dəstəsi mövcuddur".

Xəlil paşadan III ordu və bu orduya bağlı IV Nizami ordu komandanlığına 1918-ci il 13 aprel tarixində göndərdiyi teleqramda[54] Urmiya bölgəsindəki vəziyyətlə bağlı maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır. *Sənəddə*

---

[53] ATASE, K. 3632, D.136, F. 013-013A.

[54] ATASE, K. 3632, D.136, F. 028-04.

*Urmiyadakı ingilis və fransız zabitləri komandanlığı altında 4 topa, xeyli odlu silaha malik olan 3-4 min ermənin olduğu, Urmiyanın 20-30 km. güneyində yerləşən **Rəşaxan, Xəzmlər, Maşan, Salvatıda** da ermənilərin xüsusi partizan dəstələrinin olduğu haqqında məlumat verilir.*

Böyük dövlətlərin himayə etdiyi erməni-aysor birləşmələri tərəfindən dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirilən misli görünməmiş soyqırımlar Urmiyanın kəndlərində davam edirdi. **Çəhirgə** və **Nazlıçay** kəndlərinin əhalisi xristian ordusundan uzaqda yerləşən, möhkəm hasarlarla əhatə olunan **Qəhrəmanlı** kəndinə pənah aparmışdı. Bundan xəbər tutan erməni-aysor ordusu martın ortalarından başlayaraq kəndə hücumlar etməyə başladı. Aprelin əvvəlində 2 dağ topu gətirərək **Əlipəncəsi** adlanan dağətəyi mövqedən **Qəhrəmanlı** kəndini top atəşinə tutdular. Günortaya yaxın kənd tamamilə ələ keçirildi. 334 nəfər sakin tamamilə məhv edildi. Kənddə bir nəfər canlı belə qalmadı. İki-üç il bu kəndin şəhidlərinin sümükləri küçələrdə, həyətlərdə, evlərdə düşüb qaldı.[55]

Bu soyqırımların Urmiyanın kəndlərində və ona yaxın bölgələrdə davam etməsi haqda farsdilli müəllif Məhəmməd Təməddon maraqlı məlumatlar vermişdir. 1918-ci il aprelin 3-də xristian ordusu Səlmasın mərkəzi

---

[55]Bax: Dilməqani T. Çüney Azərbaycan ...., s.173-174.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

Dilman şəhərinin ələ keçirdilər. Erməni və aysorlar burada Urmiya və Köhnə şəhərin əksinə olaraq soyqırımı həyata keçirmədilər. Yalnız bazarları və evləri soymaqla məşğul oldular. Urmiya yaxınlığında olan digər kənddə – **Əsgərabadda** 1918-ci il may ayının 30-da cümə günü azərbaycanlı əhalinin xristian ordusu tərəfindən qətliamı baş verdi. Günlərdir ki, xristianlar qətliam və qarətləri, müsəlmanların evlərinə od vurmaq, ətraf müsəlman kəndlərinə hücum edərək əhalini vəhşicəsinə qətl və qarət etdilər. Digər kəndlərdəki müsəlmanlar xristianların zülmündən qaçaraq Əsgərabad kəndinə pənah aparmışdı. Əsgərabadın hasarı möhkəm idi. Kənd hər tərəfdən mühasirəyə alındı. 1918-ci il mayın 24-ü şənbə günü xristianların **Xoya** hücum etməsi xəbəri alındı. Urmiya, Salmas, Sulduz və s. yerlərdən kömək etmək üçün əhali toplandı. 1918-ci il mayın 30-da cümə günü xristianların yaxşı silahlanmış dəstələri Əsgərabada hücuma keçdilər. Səhra toplarının güclü atəşi Əsgərabadın yenilməsinə səbəb oldu. Şücaət və mərdliklə döyüşən müdafiəçilər şəhid oldular. Qala hasarları dağıdıldı. Qala sakinləri bütünlüklə şəhid oldu. Hətta qocalar, qadınlar və uşaqlar da məhv edildi.[56]

---

[56] Bax: محمد تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه. انتشارات موسسه مطبوعاتی تمدن، 1350، اورمیه، 444 ص s.277-278.

Daha sonra müəllif bu qanlı hadisəni təsvir edərək yazır: *"Kənd məscidinə pənah aparanlara da rəhm edilmədi. Onları doğram-doğram etməklə öldürdülər. Məscidin içərisindən çölə qan axını cərəyan edirdi. Küçələrdə, yollarda və bağlarda gizlənən müsəlmanların hamısı gülləbaran edildi. Əsgərabad qəbiristanlığa döndü. Onların dəfni üçün insan belə tapılmadı"*[57]

Xəlil paşanın XIII Nizami ordu komandanlığı və VI fırqə komandanlığına göndərdiyi teleqramında[58] Baş komandanlıq Vəkalət-i Cəliləsinin əmri ilə III ordu tərəfindən Van istiqamətinə göndərilən və başında Əli Ehsan paşanın olduğu IV Nizami ordunun Vanı ələ keçirməsi, Saray və Başqala istiqamətində ermənilər təqib etməkdə olduğu haqqında məlumat verilir. Bundan əlavə, sənəddə VI Ordudan Urmiya istiqamətində hərəkət etmək üçün təsis edilən xüsusi partizan dəstəsindən ibarət bir taburunun da 1918-ci il aprelin 5-də Rayatdan sərhədi keçərək Üşnü istiqamətində, digər üç taburun isə Ərbil və Rəvandiz arasında irəlilədiyi qeyd olunur. *Xüsusi partizan dəstəsi Üşnüdə toplandıqdan sonra Urmiyanın azad olunması üçün irəlləyəcəkdir. Van bölgəsindən geri çəkilən ermənilərin Urmiya ətrafındakı ermənilərlə birləşməsi, onları təqibdə olan IV Nizami ordu-*

---

[57] Bax: Məhəmməd Taməddon. Göstərilən əsəri, s.178-180.
[58] ATASE, K. 3632, D.136, F. 021-02.

nun hərbi sursat çatışmamazlığı səbəbindən çətinliyə düşə biləcəyi və buna görə də VI firqənin təcili olaraq Urmiyanı ələ keçirməsi istənilmişdir. VI firqə komandanı Xeyri paşa Urmiyadakı ermənilərin şəhəri əldən verməmək üçün toplantı keçirdiyinə dair xəbərlər aldığını bildirmiş və Xəlil paşadan Sovuçbulağa bir bölük göndərilməsini tələb etmişdir.

VI ordu komandanı Xəlil paşa VI firqə komandanlığına 13 aprel 1918-ci il tarixində göndərdiyi teleqramında [59] "... ruslardan gözlədiyi köməkdən məhrum olan ermənilərin İrandakı ingilis, fransız və amerikalılar tərəfindən himayə olacaqlarına ümid etdikləri və onlarla birləşmək fürsətini gözlədikləri" xəbəri verilmişdi.

Vəziyyətin ciddiləşdiyini görən ermənilər ingilis ordusu ilə birləşmək üçün İran hökumətindən icazə istəmişlər, lakin İran hökuməti onlara silahlarını təslim etdikdən sonra buna izn verəcəyini bildirmişdir. Bu zaman Urmiya bölgəsindəki ermənilərin hətta Mosulda ingilis qüvvələri ilə vuruşan Osmanlı ordusuna hücum edəcəyi barədə gizli məlumat alınmışdı. Buna görə də Osmanlı baş komandanlığı IV Nizami orduya Urmiya-Dilman bölgəsini ələ keçirməyi tapşırmışdır. IV Nizami ordu 1918-ci il mayın 10-da Üşnüdən Urmiyaya doğru

---

[59] ATASE, K. 3632, D.136, F. 029-04.

hərəkətə başlamışdır.[60]

Osmanlı dövlətinin Hərbi naziri Ənvər paşa VI ordu komandanlığına 1918-ci il 15 may tarixli teleqramında[61] ermənilərin Mosul bölgəsinə hücum edəcəkləri barədə alınan kəşfiyyat məlumatına əsaslanaraq *IV Nizami ordunun təcili olaraq Urmiya üzərinə hərəkətə keçməsini əmr etmişdir.* Ənvər paşa eyni zamanda digər bir bölüyündə İrəvan-Culfa üzərinə hərəkətə keçməsini və Cənubi Qafqaz Hökumətindən izin gəlməsini gözləmədən Təbriz xəttinin işğal edilməsini xüsusilə tələb etmişdir. *VI ordu tərəfindən Rayat və Üşnü istiqamətində Urmiyaya doğru hərbi yürüş hazırlanarkən aysor patriki Marşimon VI Tümən komandanlığına bir məktub göndərərək Osmanlı Dövlətinə bağlı olduqlarını bildirmiş və ruslar tərəfindən aldadıldıqlarını ....söyləyərək aman diləmiş, lakin qısa müddətdən sonra Osmanlı qüvvələrinə yenidən hücum etmişdir.*[62] IV Nizami ordu iyunun 18-də Dilmanı ələ keçirmişdir. Dilman və Səlmasın Osmanlı qüvvələrinin köməyi ilə ermənilərdən azad olunmasından dərhal sonra *Qafqaz cəbhəsindən Andronik idarəsindəki erməni qüvvələri ilə Culfa tərəfindən Araz çayını keçib Xoy*

---

[60] Birinci Dünya Harbində Türk Harbi Irak-İran Caphesi 1914-1918, Genel Kurmay Tarih və Stratəjik Etüt Başkanlığı Yayınları, c.3, 2.Kısım, Ankara 2002, s. 548.

[61] ATASE, K. 2922, D.512, F. 017-04.

[62] Birinci Dünya Harbində Türk Harbi Irak-İran Caphesi.., s. 549.

üzərindən güneyə doğru irəliləməyə başlamışdır. Ermənilərin niyyəti Təbriz bölgəsinə qədər irəliləyən ingilis qüvvələri ilə birləşərək Osmanlı qüvvələrini məğlub etmək və Qafqaz cəbhəsinə geri dönmək idi. Lakin Osmanlı qüvvələri ermənilərin ingilislərlə birləşməsinə aman verməmiş, onları məğlub edərək Araz çayının quzeyinə doğru geri çəkilməyə məcbur etmişdir.

Sənədən Osmanlı Baş komandanlığına göndərilən 1918-ci il 22 avqust tarixli bir teleqramda[63] ingilislərin Kirmanşahdakı qüvvələrini Sənəyə gətirdiyi və onların **Sovuçbulaq** üzərinə, oradan isə şimala doğru hücuma hazırlaşdıqları haqda məlumat verilmişdir. Bir müddət sonra ingilislər Rəşt-Urmiya xəttinə qədər gəlib çatmış və Təbrizə 10 km. məsafədə Bazmiç kəndinə qədər yaxınlaşmışlar. Ənvər paşanın 1918-ci il 06 may tarixində Qafqaz cəbhəsində olan III Ordu komandanlığına göndərdiyi teleqramında ***Güney Azərbaycanda və Təbrizdəki erməni və ingilislərin o ətrafda yaşayan əhaliyə qarşı törətdikləri insanlığa sığışmayan hərəkətlərinə diqqəti çəkmiş*** *və mümkün olduğu qədər sürətlə Təbrizə qüvvətli bir hissənin göndərilməsini və bunun üçün Qafqazdan Təbrizə qədər gələn qatar yolunun ələ keçirilməsini istəmişdir.*[64]

---

[63] ATASE, K. 378, D.1505, F. 30.
[64] ATASE, K. 2922, D.512, F. 017.

Osmanlı köməyi

Pavədə olan hərbi komandanlıqdan 1918-ci il 03 iyun tarixli VI Ordu komandanlığına gələn teleqrama görə [65] Osmanlı Dövlətinə məxsus hərbi hissələrin Təbrizə doğru istiqamət alması ilə ingilis və fransız konsulları şəhəri tərk etmiş, Təbrizdəki ermənilər də qaçmağa başlamışdır. Osmanlı qoşunları qısa vaxt ərzində Təbrizi ingilislərdən öncə ələ keçirmiş, daha sonra **Miyanə, Dəymətaş, Qaraçam, Türkmənçay** mövqelərində ingilislərə ağır zərbələr endirərək nəticədə onları cənub-şərq istiqamətində geri çəkilməyə məcbur etmişdir.

Urmiya, Salmas, Xoy, Maku, Dilməqan şəhərlərində və onların ətrafındakı kəndlərdə Azərbaycan türklərinin soyqırımı davam etdiyi vaxt Osmanlı ordusu soydaşlarımızın yardımına gəldi. 1918 ilin iyununda Xoy şəhərinə çatan türk ordusu oradan Salmasa doğru hərəkət etdi. Bir neçə günlük döyüşlərdən sonra erməni ordusu darmadağın edilib, qaçmağa başladı. Lakin onlar geri çəkilərkən belə, kəndlərə od vurur, insanları qətlə yetirir, məğlubiyyətlərinin acığını dinc əhalidən çıxırdılar.

Həmin vaxt daşnak qaniçəni Andronik Xoy şəhərini ələ keçirmək və erməni-aysor qoşunu ilə birləşmək

---

[65] ATASE, K. 400, D.1575, F. 003-10.

üçün 8 min nəfərlik hərbi qüvvə ilə Culfa yolundan hərəkət etdi. Ermənilər Xoy şəhərini ələ keçirib, əhalini qırdıqdan sonra özləri ilə gətirdikləri 10 min erməni ailəsini burada yerləşdirmək və Azərbaycanın bu hissəsini Ermənistana birləşdirmək niyyətində idilər. 1918 il iyunun 24-də Andronikin ordusu Xoy şəhərini mühasirəyə aldı. Ermənilər Urmiyada törətdikləri vəhşilikləri burada da davam etdirdilər. Lakin şəhər sakinləri silahlı müdafiə ordusu yaradaraq, düşmənə ciddi müqavimət göstərdi. Şəhərin müdafiəsində qadınlar da iştirak edirdilər. Ermənilər şəhəri top atəşinə tutdular. Lakin bu vaxt Salmas tərəfdən Osmanlı ordusunun yaxınlaşdığını görən ermənilər məğlub olacaqlarını hiss edib, gəldikləri yolla da geri döndülər. Ermənilər yeni-yeni məkrli planlar qurur, zəif müdafiə olunan şəhər və kəndlərə basqınlar edib, yeni faciələr törədirdilər. Onlar rusların Urmiya gölündəki hərbi gəmisindən də istifadə etməyi nəzərdə tuturdular. 180 nəfər yaxşı təlim görmüş erməni-assur hərbçisinin əlində olan bu gəmi vasitəsilə Şərəfxana limanına çıxmaq və oradakı gəmiləri ələ keçirmək istəyirdilər. Lakin onlar sahilə çıxarkən Osmanlı və Azərbaycan türkləri ilə döyüşdə məhv edildilər. Beləliklə, onların bu planı da baş tutmadı.

1917-1918-ci illərdə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində, əsasən Urmiya, Salmas, Xoy və digər ətraf ərazilərdə Azərbaycan türklərinə qarşı böyük dövlət-

lərin təşkil etdiyi, başda ermənilər olmaqla xristian ordusunun həyata keçirdiyi soyqırımda 100 minlərlə dinc sakin məhv edilmişdir. Birləşmiş xristian ordusu Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində onlarla şəhər və kəndləri viran qoymuş, talan etmiş, kişi, qadın, uşaq və qocalara fərq qoymadan dünyada misli görünməmiş soyqırımı həyata keçirmişlər.

Soyqırımın baş verdiyi dövrdə yaşayan Seyid Əhməd Kəsrəvi Urmiya şəhərində 130 mindən artıq insanın erməni və aysorlardan ibarət xristian qoşunu tərəfindən qətlə yetirildiyini yazır.[66]

Lakin xristian ordusunun təkcə Urmiyada həyata keçirdiyi soyqırımda 100 minlərlə dinc sakin məhv edilmişdir. Onların sayı barədə daha dəqiq məlumat İran mərkəzi hakimiyyətinin Urmiyadakı kargüzarı Rəhmətullah xan Mötəmidəlvuzarə tərəfindən verilmişdir. O, xristian ordusunun həyata keçirdiyi soyqırımda dövlətə dəyən zərərin, o cümlədən insan tələfatının hesablanması üçün yaranan komissiyanın başçısı idi. Yerlərdə aparılan bu hesabatlarda qeyd edilmişdi: "Şəhərin bəzi məhəllələrinə, eləcə də bəzi kəndlərə dəyən xəsarət və can itkisinin hələ də hesablanmasına

---

[66] سید احمد کسروی «تاریخ 18 ساله آذربایجان» چاپ 5، نشر امیرکبیر ، تهران 1350، 919 ص. s.763 (Seyid Əhməd Kəsrəvi."Tarix-e 18 sale Azərbaycan" çap 5, nəşr-e Əmir Kəbir, Tehran 1350, s.919).

baxmayaraq, I Dünya müharibəsi başlayandan indiyə kimi sadəcə qeydə alınan və hesablama vərəqələrində göstərilən can itkisi 160 min nəfər, xəsarət isə təxminən 160 krur tümən idi... xəsarət və insan tələfatı qeydə alınmayan məntəqələr də hesablanarsa, dəyən maddi xəsarət 200 krur tümən, insan itkisi isə 200 min nəfər olur".[67]

Cənubi Azərbaycan, əsasən də Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı törədilmiş kütləvi cinayətlər əslində ermənilərin Cənubi Qafqaz, Şərqi Anadolu və İran ərazisində türk-müsəlman əhalisini soyqırımına məruz qoymaqla gələcəkdə türksüz "Böyük Ermənistan" yaratmaq planının tərkib hissəsi idi.

---

[67] حمت الله خان معتمدالوزاره، ارومیه در محاربه عالم سوز، به کوشش کاوه بیات، نشر پژوه شیرازه، تهران 1379، 230 ص

ARXİV SƏNƏDLƏRİ

عثمانلی اردوی همایونی

شعبه

(60) نومرو

[illegible]

	1
D	126
E	60

عثمانلی اردوی همایونی

[illegible]

A	1/3
D	18
F	22-1

شعبه ٤

نومرو

[illegible]

۷۸۱ [illegible]

[illegible]

[illegible]

كوندرن :
نمره رابور
محل :
تاريخ
دقيقه : ساعت
كوندرلشدر
واصل اولشدر
آدرس
GNKUR ARŞİVİ
A 1/1
D 151
F 34
(34)

GNKUR
ATASE
ARŞİVİ
A
D 151
I
3411

A 1/1?
D 151
F 42

١١٦٩

عثمانلی اردوی همایونی

GNKUR ATASE ARŞİVİ

١ – [illegible]

٢ – [illegible]

٣ – [illegible]

عثمانلی اردوی همایونی
شعبه
نومرو
GNKUR ARŞİV
A
D 151
F

عثمانلی اردوی همایونی

شعبه

نومرو

GNKUR ATASE ARŞİVİ

[illegible]

١٥٠٧

GNKUR ATASE ARŞİVİ

[illegible]

GNKUR
ATASE
ARŞİVİ

قوله جاری قائمسنده دخی قزل کلیسا قوه سنه تقدیم ایتدکلری والی جمله سنده اورده
دلفنده متقابله ایدیلمکده اولدیغی آکلاشلمشدر . .

١ – انکلیزلرك بو سیاحتلری موصل و بغداد جهتلری اسراری خصوصنده وجوه اکثریه تابع اولمق
اوزره ... محافظه ... ایتمکده اولدقلری ... ایتدیره‌جکلری انکلیزلر
موجود ... سبب ... ایله ... دخی ... انکلیزلره ...
حمل اولنورسه

٢ – ... ١٤ ... حدود ... اوزرنده ... اولنه‌جغی
کلدیکی ساحلده زیاده ... ویردکلری و انکلیزلر ... ایتدکلری
افاده ... ایله ... انکلیزلر
جهتنده ... سوقیات ... ایتدکلری ... استحصال ... ایتمکده
بو ایدیلمکده ... ایدلر .

٣ – ... توسیعی ... ایله ... ده
وارد ... ایتمه‌سی ... اولدقجه ... استحصال

ایروانده

جزیره‌یه علیاسه

سفیرمك علیه

انگلیزلرك كوردلری تسلیحی و اشارتنقده [illegible] الیه معلوم

اولدیغی بابالیمی لازم گلن تدابیر حقنده قرارلر ویردیگم امرلر عینا عرض ایدرم :

۱ — روس موالیسنده بولنان سرحد طرفی اعمال گوریه انگلیزلر [illegible]

انگلیزلرك سرحده روسیه جزء [illegible] قدر تکالیف وعد ایدوبك بالذات

گوندیلسی گوریه اولدوزبك و شمدیایه القایی گوریده بکرمك انگلیزلرلری

ایلا ایکی طوپ ، درت ماکینلی تفنك و درتیوك تفنك و کافی جبخانه

ویرسه‌لر [illegible] استحصالمشدر . سمقونك ارابلرلا یاپسیده سرحدلر

عقد اتفاقیه ایدی و بیلری [illegible] اولدیغی [illegible]

سرحد سطویرلر اوموشده [illegible] ایکی گوریه عساکر [illegible]

[illegible] سیماقه پاره اله و سائر [illegible] عساکر [illegible]

[illegible]

10740

[illegible]

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

— 254 (١)

٢٦/٦/٣٧

A	5/5669
D	8
F	15

١٦٦٧

٨٢٥

[illegible] ٢٥/٦/٤١ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ٢٥/٦/٤١ [illegible]

[illegible]

[illegible]

۱ — [illegible]

آ — [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ب — [illegible]

[illegible]

[illegible]

۲ — [illegible]

آ — [illegible]

ب — [illegible]

255 صحیفه (٢)

بو ... دیگر جنوب غربی خریطه‌ده بولنمایان حیدرآباد دن جنوبه قالاپا سو وادیه قدر

[خریطه‌ده بولنمایان] الی بیک سنه‌لک اثرلر [illegible] خطه [illegible] تدریجاً ایلرلمشدر

بو خطه‌یی [illegible] که تفتیشات جوانانکه [illegible] صورتیله تأیید ایلمکده‌در

A	5/3699
D	?
F	10-1

۲ — محصولات :

ذوبه حوالیسی [illegible] [illegible] منطقه‌سی [illegible] . [illegible] حواره‌لریله

[illegible] محصولاته مالکدر . [illegible] [illegible] [illegible] حالیه‌ده [illegible]

[illegible] و [illegible] منطقه [illegible] [illegible] وسائط [illegible]

[illegible] منطقه‌لری [illegible] حدث یوقدر . [illegible] حوالیسنک اهالی [illegible]

[illegible] . [illegible] [illegible] تقریباً [illegible]

آدیه مدفاییه . دیه حکیدکیه آنا نه تبریز منطقه‌سی اهالیسی یوز بیک ایجید [illegible]

[illegible] کچندیر . حالا تبریز و ساوجبولاغ منطقه‌سنده یوزیه قرخ‌کیشی آغیلمادیر

بالذات کوردیم بو حالی [illegible] یا [illegible] ملادم [illegible]

۱ ـ وسائط نقلیه:
ایرانده [illegible] منزلده . [illegible] [illegible] قطعه‌سنده [illegible] یوز اوتوموبیل [illegible]

اوتوموبیل [illegible] علاوه‌ه [illegible] عدد [illegible] آت . [illegible]

وسائط استعمال ایدیلیر

٥ ـ اراضی و اقتصادی
[illegible] ساوجبولاغ اراضی [illegible] . [illegible] منطقه‌ده [illegible]

[illegible] منطقه‌لر [illegible] . [illegible] کورکلر [illegible] ایدیلر .

A: [illegible]
D: 8
F: 10-2

256

صحیفه (۳)

۶ - خسته‌لیکلر

مثلاً ایرانین بتون خسته‌لیکلری . خصوصیله یازین ملاریا ایله [illegible] / باتور [illegible]

[illegible] . ایرانین [illegible] جماعتی [illegible] آنجاق [illegible] قانونیله [illegible]

[illegible] [illegible] داره [illegible] مختلف خسته‌خانالره یاتیرده .

۷ - اقلیم :

ایرانین [illegible] [illegible] یازین [illegible] [illegible]

[illegible] ایله [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] اولور [illegible]

[illegible] .

۸ - [illegible] :

ایران [illegible] قانونلر [illegible] قانون [illegible] [illegible]

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

بیانه ارادیك نقشه‌دن [illegible] [illegible] ملتین اوخوموشیانی اعلانه حالده . [illegible]

(وضعیتده)

سلاح و بردیلر . بیانه قطعه‌سی [illegible] گلدی آلمانی [illegible] بیانه و دوست [illegible]

[illegible] . بونلر اوتوز بریجی [illegible] . [illegible] اصلی [illegible]

حالتده . بونلرا جوابده [illegible] اصلیه‌لرنه ایکی [illegible]

معلوم دگلدر . بوگونده [illegible] [illegible] [illegible] الی دیانه [illegible]

[illegible] . [illegible] .

[illegible] [illegible] [illegible] . بوگون

[illegible] [[illegible] — [illegible]] [illegible] جوابده‌گی [illegible]

حاضرده . بونلرا جوابنه بوگونکی [illegible] ایکی [illegible] حاضرده .

A	15649
D	8
#	10-3

257

صحیفه (٤)

٩ـ تلغراف خطلری :

آ ـ جولفا ـ خوی ـ دیلمان ـ سلماس ـ حیدرآباد ـ ساوجبلاغ ـ حیدرآباد ـ اوشنو ـ

رواندزه قدر اوچ تل

ب ـ تبریز ـ مراغه ـ ساوجبلاغ ـ سقز ـ بانه‌یه قدر بر تل

ج ـ قزوین ـ همدان ـ کرمانشاه ـ کرند قدر ایکی تل (بری عمومی بری عسکریدر)

د ـ جولفا ـ تبریز ـ زنجان ـ قزوین ـ طهران استقامتنده کذلک واردر .

١ ـ تلسز تلغراف، طیاره، اوتوموبیل، تلفون [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

٧١١ — بعض معلومات

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

258

صحیفه (٥)

[illegible]

[illegible]

A	515669
D	8
F	10 – 4

[illegible]

389

A	5/5649
D	8
F	15

قفقاس قوماندانلغنه

۱ – [illegible]

۲ – [illegible] ۲٦/٨/٤ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ۲٦/٨/٣ [illegible]

[illegible]

تنبامده هو ينجه اقامه و يدقعنداره حجابه عربی و مخابره

اقتضا اولونمشدر . و تفصیلاتی اسنادی رابورته درج ایدلمشدر

عرض قیلنمشدر .

۲/۸/۲۶ و ۱۲۷۵ فی ۲ صدره

محمد خان داده

صدارت

۲/۱۶ ادمی ۱۰/۱

A	
D	
F	

۶/۲

اشتهارات

۲/۸۶

788

[illegible]

A	5/5649
D	8
F	16

۱- ۲۳ك جبهه سنده دشمنه دائر برشی گورولمامشدر. روسیه ندا اوقه‌لیلوسنه

شرقه شمالنده لالزم موقعنده تحصن ومقابله ایدن آلتی ارمنی یاقالانمشدر.

۲- یشیل فرقه‌دن ۲۴/۸/۲ ده اوشنوا استقامتنده سوق ایدیلن سواری

ضابطی کشف قولی ۲۴/۸/۲ اقشامی ده اول اوشنویه داخل اولمش و ایراندن

بر مفرزه شجاعه بربولك ایله ارتباط تأسیس ایتمشدر. اهالینك ورودیمزی

گوره ۲۴/۸/۱ اوشنو جوارینه ایکیوز قدر ارمنی گلمش ۲۴/۸/۲

ده قولدوز استقامتنده چکلمشدر. فرقه اوشنو شمالنده منتفا

گوندریلن ۲۴/۸/۴ ده روسیه گولی جنوبنده شیخ احمد گوزکدی

۲۴/۸/۲ دزا جنوبنه گوندریلن کشف قولی جبهه‌لرنده دزانعرسه

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

کیلومترده جنوب شرقیسنده که کچیدده صاووجبولاغنده استقامتنده فرار

ایتمکده بولونان دشمن بیلمقداری تعقیبه تصادف ایدرک مصادره ایتمیش

عسکرلک یانینده ایکی طوپ یدی ده اوله‌رق اغتنام ایلمشدر. دشمنک بو مقداری آره ایله

براقه‌رق قاچمشدر. سواری قطعاتنده تعقیب نتیجه‌سی داها ایلری

آلینماشدر. فرقه بو خطده اشاغی کرمیس و منطقه‌ده بولنان

تحقیقاتی اجرا اولونمشدر. ~~...~~ طرف ... تلفات

ده ۱ ... نفر اولمشدر. آدم آلدیغی اسیرلرین ...

۲ – تبریز مقدره‌ی و خصیصه شبه ... . بر محلک ... معاینه‌سنه کوره

... انکلیز ... مقدار ... ای ۲۹ ...

... ۲۴/۸/۷ ذی ... اولدیغی

... ۲۴/۸/۴ ...

۲۵۰۰۰

... ده نایلمشدر.

۲۴/۸/۴

۳۱۵

۵/۱۸

387

A	5/5649
D	8
F	17

6/14

386

A	5/5649
O	2
F	18

[illegible] قفقاس قوماندانلغنه

۱- شهر مذکورک ۵/اغستوس/۹۱۸ گیجه‌سی باقویی استخلاصه قاچان مفرزه‌لری تعقیب ایتمکده بولونان سواری آلایمز ۶/اغستوس/۹۱۸ ده روسیه کورلرینه قدر کیتمشدر بولونان [illegible] و باقویا [illegible] اوتومبیللرینه [illegible] بولونان قاچان مفرزه‌لری اوتومبیللرینه [illegible] مفرزه‌لری [illegible] [illegible] [illegible] استعمال ایدیلمشدر [illegible] مفرزه‌لری [illegible] اولدقلری [illegible] [illegible] موفقیت [illegible] [illegible] [illegible] ایتمکده‌در [illegible] اولدقلری [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ۶/اغستوس/۹۱۸ [illegible] مفرزه‌لری [illegible] [illegible] [illegible] استخلاصه [illegible] اولدقلری [illegible]

سواریلره تعقیب و تضییق و جوار عشایرک دخی جمله تعقیباته اشتراکی تعقیبنده

خیلی تلفات ویردکلری موجود راپورلرده استدلال ایدیلیور . تکن قوتلری ده

۶/ تموز/۳۲۶ ماقاداره ارزاقم تحمیله کوندرلمشدر .

۲ ـ تعقیبم سواریلره مقابله ایچون تعقیب ایدلمسی ویاره قطعاتنه ماقاداده

رضاجویانه کچمه‌لری تأکید اولنمشدر . ماقادار ، مقابله‌ده جسارت

بولونجه جوارنده اساییش تأمین و مساعده بولونمقده . تکرار قطعات تعقیبه

و سواریلرک مساعده بولونه و مقابله‌ده بر مدت مقدمه مستند ماقاداده

ترکی متعاقب تعمیر مقدمه‌ی کوندرلمسی و دیکر حضوری ایدلمکده .

مقدمه‌ی سواری اولدیغی حالده بوحوالیده‌کی محاربات واردر

ماقاده ایله و مقابله‌ده طرفلرنده ... مقدار ...

سابقه‌ی مشتبه اولدیغی تحقیق [illegible] احوالی حقنده معلوماتی استحصال

ایده‌جکدر [illegible] وحقیقت حاضره‌ده [illegible] ارالم بو [illegible]

باقلمقده. اولدیغی [illegible] قوللاری [illegible] اعضای و بو مقصد [illegible]

مذکوره‌ده [illegible] بو احوالی اهمیت [illegible] مسئله‌سنه

اداره‌ی مناسب اولدیغی [illegible] بولوندیغی عرض ایدرم.

— [illegible] همدان [illegible] باشده [illegible]

[illegible] ایکی

[illegible] ... [illegible] اوتیه

[illegible] اولمشدر.

[illegible] واردر.

[illegible] ...

٤ — [illegible] معلومات [illegible]

٥ — ٦/٨/٢٢ [illegible] ١٢٩٠٠ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ١٩/٨/٢٢

١٦

[illegible]

٥٨١١

[illegible]

382

۵ نجی فرقه قوماندانلغنه

A	55669
D	8
F	19

۱- [illegible] ۶/اغستوس/[illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

۲- [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ۱۲۰۰۹ [illegible]

[illegible]

[illegible]

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

قفقاس قوماندانلغنه

دوحید

A	5/5638
D	8
F	21

784

انقلابیستی دعوتنه ایله قفقاس دونانمه‌لری قوه مواقعی تسلیم

المیه اوزره بولونه ۱۰/۸/۲۴ ده دونمه‌نك بسه کلیورته

قدر شمالنده‌کی قاراساو مواقعنه احتشاد .

۲ - الیوم میانه دوآبده بولنان سواری لواسی قوماندانلغنه بکچ قالده

۶ / اغستوس / ۲۴ تاریخلی رابورنده سواری قطعاتنك صاین

قلعه استقامتنده . قاجیقده بولنان شتغده ۶ / اغستوس / ۲۴ ده

صاین قلعه‌نك بسه کلیورته قدر شمالی سرحدنده‌کی محمودی

حوالنده بیشه‌دك بویجه سکز ساعت سورتلی مصادمه ایتدیکی

و قلیچ و نزاعه محاربه‌سی ایله شتغده درتوز قدری اطلاق

ایتدیکی قادینه و چوجقلرینه بر قسمنک شوراینه بورایه طاقدیغی
مقتولینه میاننده ... ده انکلیز ضابطی اولوب آغر یارالی اولارق
دردست ایدیلانه دیکر بر انکلیز ضابطی ایله برروس طوبجی
ضابطلرنده ده بالآخره وفات ایتدیکی و شهری ۳ قدر لواده
بری ضابط اولمه اوزره اونه دن یارالی ... و دیکری بر نفر
شهید اولوب شهدانک اونه دردی احتیاط سواری آلایندینه
اولدیغی و برمقدار انکلیز سوارسنک ارمنیلر برلشدیکی اهالی
امادهسی حقناده بیلدیرلمشدر .

۲ – تبریز محرره‌کی وضعیتده تبدل یوقدر . صاحبه قلعه طرفلرنده
بولنان بر موزمزلک وردیکی معلوماته کوره انکلیزلرک دستوری
انلی اولوب ... اردوسی و مرهاقه موکلو بیلک ده ده صاحبه
قلعه‌یه ۶ / تموز / ۲۴ ده صباح ۵۰ کیلومتره قدر جنوب

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

385

شرقیده بولنان دکلیه تپه دن صاحب قلعه‌یه کلمیه ۱۹ آغستوس ۹۲۴
ده تکرار دکلیه تپه استقامتنده حرکت ایتمشدر .
انکلیزلر جوارلرنده‌کی عشائری جلب ایدوب اوغراشمقده ایسه‌لر
همدانه بیجاره هرکونه بر کونه سواری ومهمات کوندرمکده
ایسه‌ده . انکلیزلر همدان ایله بیجار آره‌سنده‌کی یولک
تمامی تمام بولندقلرنده دکلیه تپه ایله بیجار آره‌سنده‌کی یولی
انشاء ایتمشدر یا ایتمک اوزره ایمیش . بو معلومات نظراً انکلیزلرک الده
ایده‌جکلری عشائری و التحاقه آماده بولنان ارمنی و نسطوریلری
بیجارک طرفنه سوق ایله بولندیقلری استحکاماتی تحکیم ایدیلیور .
فی الحال دنه بیجارده ۹/۱ آغستوس/۲۴ ده تبریزه کلان بشیر
ایسه انکلیزلرک عشائر آره‌سنده علاوه و شیمدیده

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMIYASI
TARİX İNSTITUTU

مسئله‌لرینی گورجانده‌ده و ترکلرك یاره‌کی اولدیغنه نظراً

... دی ... کلرك جرأ ایراو یاره‌کی ... ده

اولدیغی اشتباه اتمکده اولدقلری بیلدیریلمشدر. حلحل و اردبیل

(٢) ... یا فانبدا

طرفلرنده بر حوصه تاجرلر ... ا ب ... ایله

... ناپیرلك

دا اقا ... شاهده ... یارلرینی ... ه . ل ی ... [illegible]

انکار

اعتشار ... مرعشده ... [illegible]

ایکی ... صورتی ده گوسترمشدر. بونلرده ترکلرك ...

و آذربایجانی الحاق و ایرانه استقلالنی الحاق اتمك

مابه‌رواسه

ایسته‌یلدیکنه بحث ایدرك

انکارلرله توحید مساعی؟ دعوت ایدلمك

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

پیاده یه ... اسه اونه و هر

و هر ... آ ... نومه ... ویرلر

سواری یه یکرمی ...

جبه‌نه و اعاشه‌لرینه ده تأمینه ایدیلمکله ذکر ایدیلمکده در.

حرکات ۲۲۱۹۰ ... یاپلمه.

۴ تشرین ثانی

مدحالدین

۱۱/۴

مصارفنی تأمین ایده‌جکم

حکومتکه ...

استخبارات [illegible]

۱۱/٦٧

381

A	3/4669
D	8
F	22

[illegible] قول اردو قوماندانلغنه

۱- سواری لواسی قوماندانلغندن آلینان ۸/اغستوس/۳۶ تاریخلی راپور ۵- کوره سه‌ردیده ... بولندیلان بر قوت صاین قلعه ده اشغال ایدن انگلیزلر نسبت قوت ایدن شقاقی ۷/اغستوس/۳۶ ده صاین قلعه‌سنی ترک ایله‌رک قره جنوب شرقیسنده بولنان [illegible] قدر تعقیب ایتمشلردر. صاین قلعه‌ده بولنان دشمن موجودی انگلیز سواری آلاینک ۶/اغستوس/۳۶ صاین قلعه ده قالان [illegible] موجودی بر [illegible] بیجار استقامتنه چکیلمش [illegible] آنلاشلمشدر. انگلیزلر [illegible] معلومات ویردیکی [illegible] صاین قلعه تلغراف مدیری ده بیجاره گوتورمشلر. اهالینک و [illegible] آلینان معلوماته گوره [illegible] بیجاره واصل اولمشلردر. [illegible] استقامتنده چکیلدکده [illegible] اولدقلرینه [illegible] کاملاً ترک ایتمکده درلر. انگلیزلر بیجار ده [illegible] ایدرک تبریز صاین قلعه‌یه عودت فکرنده ایمشلر.

۲- اورمیه ایکنجی [illegible] بولونه ۱۱/۸/۳۶ ده [illegible] استقامتنده حرکت ایتمشلردر. ایکنجی و اوچنجی [illegible] ده ۱۲ و ۱۳ اغستوس ۳۶ ده حرکت ایده‌جکلردر.

۳- تبریز منطقه‌سی وضعیتنده تبدل یوقدر.

۴- حرارت ۱۲۰۶۶ [illegible]

[illegible]

صحیح [illegible]

۱۲/۹

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

365

خصوصی قوماندانلغنه

۲۶/۹/۷

A	4/5649
D	8
F	50

حرب ایلوریدی

۱- بشنجی قوه‌نک سواری لواسی وضعیتی تبدل ایتمدی . دیمکدری

یکی معلومات آلنمامشدر .

۲- رتبه آدجه الایلی ط ۲ و ط ٤۱ والای ۱٤۷ ط ۲ اردوکی

ضابطه و ۹۷۸ نفر مجددا ۲۶/۹/۶ ده دمیرده

حیدرآباد استقامتنه حرکت ایتمشدر .

۳- ۲۶/۹/۷ ط ت ۱٤۶۹۵ نزدایله دومیدیر یازلمشدر

۵ نجی قول اردوکیسی

عونی

۱۱/۱۲

سلطانلر

۲۶/۱۱

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

[illegible]

A	5/5649
D	8
F	53

338

۹ / ۹ / ۲۴

۱ - [illegible]

۲ — [illegible]

۲۴/۹/۸ [illegible]

[illegible]

۱۴۷۶۲

[illegible]

۱۱/۴

[illegible]

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

قفقاس اسلام اردوسی
اركان حربیه
شعبه

-55-

خاتمه مجلدر

X

ج قفقاسیا قوماندانلغنه

A	5/5649
D	8
F	61-3

ج ـ اردوده موجود ۱۸/۹/۳۴ ورقه لرات ۲۴۶۴ شعبه:

ایران سفارتخانه سنک وثایق و حقایقه تماماً ضد

اولان پروتستو نامه سنک مواده حقنده ... بر وجه آتی عرض تفصیلات

اولنور.

۱ ـ شرقی تره ده ایران حکومتنه عائد نک بر مرحله اوقافه بر مسائله

بر طرفده آلنمشدر. مختلف ... عرض ایدلدیکی وجهله

وارکاص روسیه ده اولان بر نجی روس قوماندانی ...

حوکلزده شرقیه ده موجود بولنان ... روس کوی ...

ارمنی ... آذربایجان حقنده نامه آتیده

~~[illegible]~~ عسکریه بر تکمیله نامیه اوزره بر شقه‌نامه معتلیه

و مأموریه باخصه و بونلردن استفاده‌ده روسیه حیدرآباد

و موجودیتی اسکله‌سی اولان کولهانه خانی و شرقی بوده

کلیه مهمات و لوازم حربیه ضبط ایدلمشدر . اسکی دولتین

احتلالنده حکومت سابقه دوام ایدن میرمیره روسیه ۲۲ نیسان ۹۱۸

تاریخ بو طلبنی اسمی [illegible] مهمات و لوازم دولتی اولجه انگلیز

و دائره‌ده باقیه اوله‌رق استقراض محسوب ایدرك

بو اکثر دولتی الیه [illegible] آلتنده باشقه بر شی اولمایه‌رق آوریغه

قونسولوسی ترك و فراغ [illegible] ایلمشدر بو حالده

آوریغا خزانه و جنس قونسولوسلق ده هر یه عائده ایدیلر روسیه

آوریغا قومسیونی رئیس و [illegible]

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

— ٢ —

واتحاديه [illegible] [illegible] [illegible] موعشيمده

— [illegible] بر [illegible] وبوندن [illegible] [illegible] موحاشي

اولاندن [illegible] بر [illegible] حكومت تشكيلنه تكليف

ومو منفرداً [illegible] [illegible] حالبوكه مباشرة ايتديلر.

[illegible] آباد [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

مومنفرداً [illegible] [illegible] استقرار ايتمشدر. باكو قطعاتنك بوندن

[illegible] [illegible] قطعاتي [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] امكانه [illegible] . قطعاتي [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

بالطبع قطعاتي لوقه‌سنده موجود اولانلر

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

كاملاً تسليم ايتمشدر. [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

—٦٦—

بولنديغندن بوندن متروكاتى بالطبع قاريشديرلديغندن بريم

وبالاخره اوندن استفاده ايتمك استنيلسه اولاجق شقيدلر وب

ايتمسه اولاجق قطعيتى عائددر بوندن تشفيه نزلك قطعاتنى

تصفيه شرخانه مشقتيدنده تطبيق ايدلديكى زمانده حكومتك

كورتديكى اولدقجه موجود انواع دولو مواد استحالات

ميدانه ويرمشدر وكندى فقره ملتلرينك آدملرى الله بيله شرخانه ده كى

جبانه شكر وچاى كبى موادك بوقسمى شقيده صاحبه اولدقلرندن

ايتمكله بالغرض شونك طلب ايلدكلرى لازمدر . شرخانه ده اوراقده اغنام

ايسه جبانه جمعى يوز صندوقه قدر روسيه پياده فشنكى ابراز ويدى

كبير قدر اشكال معمولاتى ويره عائد دنيا صيتى در فنياتى كه سته

دوقوزيل مازوتى ده روسيه اخذ ايله تكميل ايجه بيه

اكثر تعمير خانه ده عبارتدر

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

(٢)

-58-

A	5/5149
B	8
F	51-4

ايالت حكومتي دوير اسلمن دفعه بولنمازمه ومهمات حقلرده بری
زمانه اعتراضه دبو نتدك استرداده فالحقيقه واحد
محموده طرفندن ... ايلمسه اولسه ايديكه آنجق
اورتادن اياله بالخاصه موضوع بحث اولمسه امكان اولم
بيوردي. حقيقتده بو طرزده اولديغنی ارادهٔ عرضدر.

٢ــ موسوی يوسف خانزاده مفتی ... تعطيله گلنجه بو تمامع
قوه واقعه بر مسئله اولديغي آذربايجان حكومتنين قبول ايمدده
قابل اثباتدر. بالكل ١٩/١٢/٢٤ تاريخ و ٥٤٢٢٥ نمرولي
تلغرافه و ١٢/٨/٢٤ ... ٨٥٤٤٤ حركاته نمرولي شفره ايله
شرح عرضه ايدلمشدر.

٣ــ عثمانلی دراهم نقديه سنی جبراً تداول ايتدرلمسی ادعاسی
گلنجه تحويل ... ماكز عسكر ... بيه ... فروشنده
قطعه ... تداول ايتمكده اولمسی بر ادعادر جرح ...

کافیدر . انگلیزلرک هر شیئی ضبط ایتمه‌سنی بر فاجعه شی

صرف پاره ایله معامله‌ده بولونورلر و عینی نسبتده نقد تجارتده س

کاغذی آلتونه تحویل ایده‌رک هر شیئی تکمیله بایندر

و سائره‌ده تجملر ویره و یاغانه‌ باعث اولدقلری

شایان دقت اولمسی بونلر جنبنده تماس اولدیغی آکلاشلمقده‌در

۲ — تبریزده‌کی انگلیز قونسولوسنک جدا غومیته احبابلرنسه

اولنمیه نیماتی مخالف حقیقتدر . تبریزده‌کی انگلیز

قونسولوسنک قطعی نیتی تبریزه وصولنده بر

قاچه‌کوتی حکمی اوزمانه قدر عینیله‌ده یاپمه اولدقری

ملفقتنه خوشخبر حیاته عزم نجاته تبلیغ

[illegible] . حکمدردر

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

(١١)

روجه دوکا آوروپا قونسولوسنده ایسه شهیدلر وار
ایمشدر. ایچوره مساعده ایدیلر. تشکیل [illegible]

-57-

ومعتقدلك ال حقیقی خادمی اولاجق آوروپایه
تعصبانه کدرتمکه دیمکه آلاجق وطنه اهل دوجهی بر
تسلطدن یایاسنده بشقه بر شی اولمیاجق دوقتوره شهادتنامه
ایدیله‌جک کتدیم. ایچنوزه [illegible] ده شهیدلر یکدیکرله وار
ایمشدر. اساسا شهیدن بر آلتی توده ده عالم
یایمده خوردیلوشی عز سببیته وجه‌سی اولاجق بر آرضی آوروپا
حکومتلری قونسولوسی طانمسی کتدیم ایچون بر ذلتو بر
بیکه ایلش کرکدر.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

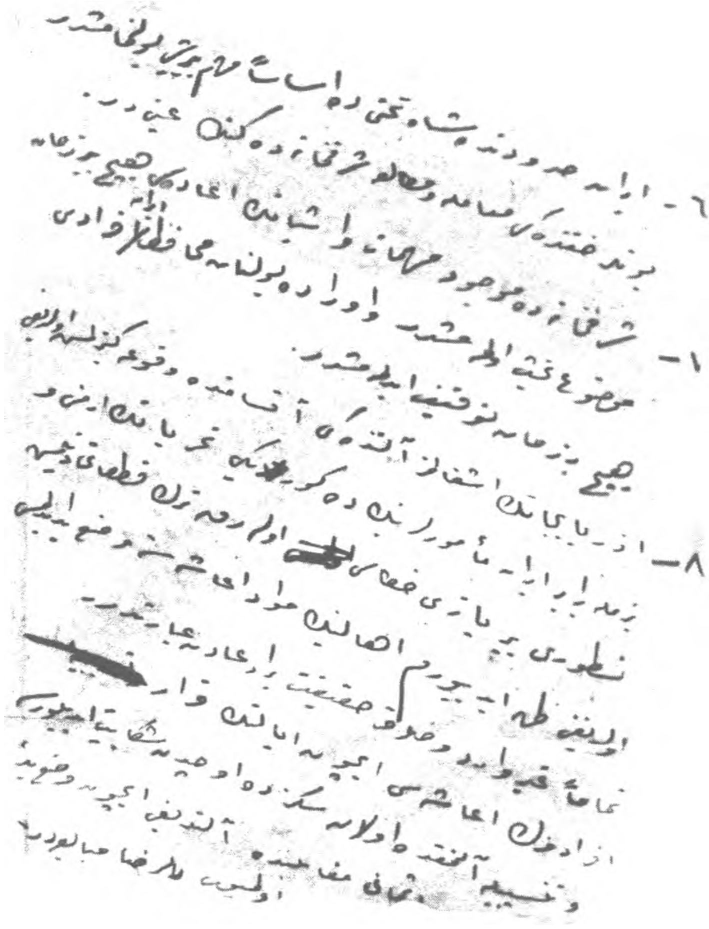

(٥)

٩ - تبریزده‌کی شهبندرخانه‌یه یاپیلان استردادات کلنجه تبریز
شهبندرلکی تشکیل اولنمدیغندن بو خصوصده موقتاً بر
کمرکی بیه زائد کوریورم.

-59-

١٠- والیده بانقه‌لرده موجود پاره‌لرک طلب ادعاسی (١)
حول دفتر ٧/٨/٢٤ تاریخ و ١٢٠٠٧ نومرولی عرضه
ایدیلدی اکر بانقه سندی غلط اولدیغی آکلاشلمقده‌در

A	5/5669
D	4
F	61-5

١١- آذربایجانک حرب عمومیده اسیر شهرنده یولی طرفندن
عثمانلی نقود و پوسته معامله‌سی غائب ایدیلدیکی قید ایدیلمشدر
آقسام سازوری
قطعی تبریزه کلدکدنصکره تبریزه اوراده
تحقیقات و
آینده اعاده‌سی مخابرات ایچون بانقه طرفندن
تشویقات ویرلمشدر.

١٢- ٢٩/٩/... تاریخ و ... ١٥٨٢٤ نومرولی طلبنامه‌ده
انقره یازلمشدر.
وزارت خارجیه فقط فقط ...
قفقاسیا ... ونیسی
علی فخت

٢٦/٥/٢٠

٢٠ - ٣٩
... استخبارات
٢٦/١٠/١

MÜNDƏRİCAT

AZƏRBAYCANLILARA QARŞI URMİYA SOYQIRIMINA DAİR YENİ ARXİV SƏNƏDLƏRİ
ÖN SÖZ 3
1917-1918-ci illərdə Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı. ***(ATASE-nin sənədləri əsasında)*** **24**
Arxiv sənədləri **59**
ATASE, A 1/ D 126/ F 60 61
ATASE, A $^{1}/_{3}$ D 18/ F 22 62
ATASE, A $^{1}/_{3}$ D 18/ F 22-1 63
ATASE, A $^{1}/_{1}$ / D 151/ F 34 64
ATASE, A $^{1}/_{1}$ / D 151/ F 34-1 65
ATASE, A $^{1}/_{1}$ / D 151/ F 42 66
ATASE, A $^{1}/_{1}$ / D 151/ F 42-1 67
ATASE, A $^{1}/_{2}$ / D 233 / F 10-10 72
ATASE, A $^{5}/_{5649}$ / D 8 / F 10 73
ATASE, A $^{5}/_{5649}$ / D 8 / F 10-1 75
ATASE, $^{5}/_{5649}$ / D 8 / F 10-2 77
ATASE, A $^{5}/_{5649}$ / D 8 / F 10-3 79
ATASE, A $^{5}/_{5649}$ / D 8 / F 10-4 81
ATASE, A $^{5}/_{5649}$ / D 8 / F 10-15 82
ATASE, A $^{5}/_{5649}$ / D 8 / F 10-16 84
ATASE, A $^{5}/_{5649}$ / D 8 / F 10-17 86
ATASE, A $^{5}/_{5649}$ / D 8 / F 10-18 87
ATASE, A $^{5}/_{5649}$ / D 8 / F 10-19 90
ATASE, A $^{5}/_{5649}$ / D 8 / F 10-21 91

ATASE, A 5/5649 / D 8 / F 10-21-1 93
ATASE, A 5/5649 / D 8 / F 10-23..96
ATASE, A 5/5649 / D 8 / F 10-50..97
ATASE, A 5/5649 / D 8 / F 10-53..98
ATASE, A 5/5649 / D 8 / F 10-61-3 99
ATASE, A 5/5649 / D 8 / F 10-61-4 103
ATASE, A 5/5649 / D 8 / F 10-61-5 107

Formatı 60x90 1/16.
Həcmi 7 ç.v.
Tirajı 1000 nüsxə.
Sifariş №61. 08.12.2016

"Elm" RNPM-nin mətbəəsində çap edilmişdir.
(İstiqlaliyyət, 28)